

TARTU ÜLIKOOL
ÕIGUSTEADUSKOND
Karistusõiguse osakond

Triin Taal

MÕJUTAMISPSÜHHOLOOGIA JURIIDILISES
KONTEKSTIS ISIKU SISENDATAVUSE NÄITEL

Magistritöö

Juhendaja
PhD Talis Bachmann
Kaasjuhendaja
PhD Tambet Grauberg

Tallinn
2025

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	3
1. Ütluste andmisele eelnevate psühholoogiliste kallutavate mõjude põhiliigid.....	7
1.1 Verbaalne sisendamine mõjutatavale märkamatuult.....	10
1.2. Verbaalne sisendamine sellest teadlik olevale mõjutatavale.....	12
1.3. Õpitud seoste ja harjumuspärase konteksti kallutav mõju sündmuse tajule ja mälust taastamisele.....	12
1.4. Omandatud väärarusaamade või ekslike järelduste eksitav mõju teadlikele järeldustele.....	16
2. Ülekuulamis-sisendatavus.....	18
2.1. Ülekuulamis-sisendatavuse mõiste.....	18
2.3. Ülekuulamis-sisendatavuse hindamine ja mõõtmine.....	22
2.3.1. Gudjonssoni skaala.....	23
2.4. Isikuomaduste mõju ülekuulamis-sisendatavusele.....	26
2.5. Muud asjaolud, millega ülekuulamis-sisendatavus seostub ja milles väljendub..	27
3. Ülekuulamis-sisendatavuse mõju õigusemõistmisele.....	31
3.1. Ülevaade mõjust õigusemõistmisele.....	31
3.1.1. Võimalikud menetlusvigade allikad.....	32
4. Ülevaade erinevatest praktikatest, mida rakendatakse ülekuulamis-sisendatavuse vähendamisel.....	36
4.1. Rahvusvaheline praktika.....	36
4.2. Võimalused ülekuulamis-sisendatavuse vähendamiseks Eesti õiguses.....	39
5. Ettepanekud kohtueelses menetluses ülemäärase ülekuulamis-sisendatavuse avaldumise vähendamiseks.....	45
KOKKUVÕTE.....	55
THE ROLE OF INFLUENCE PSYCHOLOGY IN LEGAL PROCEEDINGS: FOCUSING ON INTERROGATIVE SUGGESTIBILITY.....	58
KASUTATUD ALLIKAD.....	62

SISSEJUHATUS

Kriminaalmenetluse üks eesmärkidest on objektiivse tõe väljaselgitamine, mistõttu tõendamise temaatika on karistusõiguses püsivalt aktuaalne. Kriminaalmenetluse seadustiku¹ (KrMS) § 211 kohaselt on kohtueelse menetluse eesmärk koguda tõendusteavet ja luua kohtumenetluse tingimused. Kohtu- ja kohtueelses menetluses on üks tõendi liikidest tunnistaja, kannatanu ja/või toimepanija ütlus². Menetlusosaliste küsitlemine on süütegude uurimisel uurimisasutuste töö lahutamatu osa ja ülekuulamiste läbiviimise kvaliteet on tulemuse saavutamise osas määrava tähtsusega. Seejuures on oluline ütluste tõepärasuse hindamine ja võimalike menetlusvigade ennetamine. Ütluse mittetõepärane olemisel on mitmed võimalikud põhjused, sealjuures peamistena tulevad esile ütluse andja taju ja mälu ekslikkus, teadmiste puudulikkus, teadvalt vale ütluse konstrueerimine, teiste isikute poolt mõjutamisel tekkinud väärarusaamad või eksimused tunnetusprotsessides. See viimane kategooria hõlmab ka küsitlejate pool avaldatava kallutava/eksitava mõju. Üheks keskseks mõisteks menetluskontekstis on kujunenud ülekuulamis-sisendatavuse mõiste. Ütluste andja ülekuulamis-sisendatavuse määr ja menetleja oskus sellega arvestada, võib olla määrava tähtsusega tõendusallika usaldusvääruse tagamisel.³

Tänapäevases järjest keerulisemaks muutuvus menetlustoimingute süsteemis on oluline võtta arvesse erinevaid keskkonnast, aga ka menetlustoimingute läbiviijate, kui kannatanute, tunnistajate, kahtlustatavate isikust tulenevaid aspekte. Võimalikult õiglase ja õige lahenduseni jõudmisel on sageli kasu psühholoogia eriteadmistest. Planeeritav töö keskendub võimalikele kohtueelses menetluses ülekuulamissituatsioonidena aktuaalsetele mõjuritele, mis ütluste kvaliteeti mõjutada võivad ja annab üldised suunised, mis aitavad kaasa ülekuulamis-sisendatavuse arvesse võtmisele ja vähendamisele. Ülekuulamis-sisendatavuse hindamine ei ole aktuaalne ainult tunnistajatelt ja kannatanutelt ütluste võtmisel vaid ka kahtlustatava ülekuulamisel. Ülekuulamist kohtueelses menetluses võib pidada üheks olulisemaks toiminguks, mis on suunatud tähtsusega tõendusteabe kogumisel isikutelt, kellel võib olla puutumus

¹ RT I, 12.12.2024, 7

² KrMS § 63 lg 1

³ Gudjonsson G, H. The Psychology of Interrogations and Confessions, A Handbook. John Wiley & Sons 2003 lk 161

uuritava sündmusega.⁴ Sugestiivset mõju tunnistajate ütluste täpsusele on uuritud pikka aega. Uuringud on näidanud, et inimesed on mõjutatavad erinevate kallutuste osas⁵, mistõttu on oluline aru saada kuidas keskkond, psühholoogiline haavavatus, küsitlustehnikad, isikuomadused ja muud võimalikud asjaolud võivad mõjutada inimese ülekuulamis-sisendatavust. Märgetes ja osates vältida situatsioonilisi ja isiklike riskitegureid, on võimalik vähendada valeütluste riski ja seeläbi tõsta õigusemõistmise kvaliteeti.

Eestis on tunnistajate mõjutavuse aspekti eelkõige nägude äratundmiseks esitamise kontekstis uurinud peamiselt Kristjan Kask ja Annegrete Palu, aga ka mitmed teised autorid. Kask on mitmetes töodes käsitlenud alaealiste tunnistajate ülekuulamisega seotud aspekte ja rõhutanud vajadust arvestada erinevate psühholoogiliste mehhanismide ja mõjuteguritega. Muuhulgas on ta analüüsinud ülekuulamise praktikaid, teinud ettepanekuid praktikate muutmiseks ja pakkunud välja koolituspõhimõtteid, spetsialistide väljaõppeks. Tohvelmann ja Kask on käsitlenud oma uurimuses aspekte, mis mõjutavad tunnistajate ütluste usaldusväärsusele ning pakuvad soovitusi uurimisintervjuude kvaliteedi parandamiseks⁶. Mitmeid tööd käsitlevad äratundmiseks esitamise seotud probleemistikku. Näiteks on Palu ja Soo analüüsinud nägude tuvastamise protseduuri Eesti kriminaalmenetluses, võrreldes seda teaduspõhiste soovitustega⁷.

Käesoleva töö põhieesmärk on analüüsida asjaolusid, mis võivad mõjutada ülekuulamis-sisendatavust ja pakkuda Eesti kontekstis välja lahendusi, mis aitavad vähendada ülekuulamis-sisendatavust ja aidata kaasa kohtueelse- ja kohtumenetluse õigusliku kvaliteedi tagamisele selliselt, et menetlus oleks võimalikult palju tegelikel asjaoludel tuginev ja võimalikult vähe mõjutatud ütluste andja võimalikust tavalisest kõrgemast ülekuulamis-sisendatavusest. Kuna sisendatavuse kaudu avalduv risk mittetõepärasteks ütlusteks on vaid üks mitmetest erinevatest eelneva psühholoogilise

⁴ Harwig, M., Granhag, P., Vrij, A. Police Interrogation from a Social Psychology Perspective. December 2005; *Policing and Society* 15(4):379-399 lk 381

⁵ Loftus, E. F. (2005). Planting misinformation in the human mind: A 30-year investigation of the malleability of memory. *Learning & Memory*, 12(4), 361–366

⁶ Kask, K., Tohvelmann, M-L. From Child to Adult Victims and Witnesses: Ways of Improving the Quality of Investigative Interviews. *Juridica International* 31/2022

⁷ Palu, A., Soo, A. From Tradition to Evidence: Rethinking the Law on Eyewitness Identification in Estonia. *Juridica International*, 2023, nr 32, lk 87–106

mõju võimalikest eksitavatest toimetest, on töö alleesmärgiks ülekuulamis-sisendatavuse ja muude olulisemate eksitavate eelmõjude võrdlev analüüs isikute individuaalsete erinevuste võtmes. Töö eesmärgid lähtuvad seisukohast, et õiguse rakendamisel tuleb tagada võimalikult õiglane ja õige lahendus, ning seejuures on määrav, et saadud ütlused oleksid võimalikult tõepärased. Uurimistöö käigus on otsitud vastust järgmistele küsimustele: (i) kuidas ülekuulatava ülekuulamis-sisendatavuse määr mõjutab menetluse tulemust; (ii) kuidas on võimalik ütluste andmisele eelnevalt tuvastada ülekuulatava isiku ülekuulamis-sisendatavuse määra; ning (iii) kas ja kuidas on ülekuulamis-sisendatavust võimalik võtta arvesse ülekuulamiste läbiviimisel.

Autor on püstitanud järgmised hüpoteesid:

- Ütluste andja ülekuulamis-sisendatavus mõjutab ütluste kvaliteeti olulisel määral;
- Teatud rahvusvaheliselt omaks võetud tehnikate kasutamine ja/või asjaolude arvestamine on soovitatav, aitamaks kaasa ülekuulamis-sisendatavuse vähendamisele Eesti Vabariigis.

Magistritöö koostamisel on kasutatud võrdlev-analüütilist uurimismeetodit, mille abil on käsitletud ülekuulamis-sisendatavust kui nähtust psühholoogia ja õiguse kokkupuutepunktis. Töö koosneb viiest peatükist, milles analüüsitakse teemat nii teoreetilisest kui ka praktilisest vaatenurgast. Esimeses peatükis käsitletakse psühholoogilisi tegureid, mis võivad mõjutada menetlusosaliste ütluste usaldusväärsust menetluse käigus. Käsitletakse verbaalset sisendamist ja uuritakse, millised võivad olla peamised põhjused, miks isik annab tõe mittevastavaid ütlusi, eristades seejuures eksimusi ja teadlikku valetamist.

Teises peatükis on põhjalikumalt selgitatud ülekuulamis-sisendatavuse mõistet. Tutvustatakse Gudjonssoni meetodit ülekuulamis-sisendatavuse mõõtmiseks (Gudjonsson Suggestibility Scale) ja vaadeldakse tegureid, mis võivad mõjutada isiku vastuvõtlikkust ülekuulamis-sisendatavusele. Peatutakse nii individuaalsetel kui ka situatsioonipõhistel aspektidel, mis võivad mõjutada ülekuulamis-sisendatavuse määra.

Kolmandas peatükis vaadeldakse ülekuulamis-sisendatavuse mõju õigusemõistmisele, sh seda, kuidas vastuvõtlikkus ülekuulamis-sisendatavusele võib tuua kaasa menetlusvigu. Käsitletakse nende vigade tekkemehhanisme ja võimalikke tagajärgi õigusemõistmise kvaliteedile.

Neljandas peatükis antakse ülevaade rahvusvahelisest ja Eesti praktikast, mis on seotud erinevate ülekuulamissituatsioonides esinevate mõjuteguritega arvestamisega. Põgusalt on käsitletud meetmeid, mille abil võiks püüelda ülekuulamis-sisendatavuse mõju vähendamisele ja seeläbi tagada usaldusväärsemate ütluste kogumine ja kvaliteetsem õigusemõistmine.

Viiendas peatükis esitatakse töö autori ettepanekud ülekuulamis-sisendatavuse vähendamiseks menetlustoimingute läbiviimisel Eestis.

Tööd iseloomustavad märksõnad: kriminaalmenetlus, tunnistajad, õiguspsühholoogia, ülekuulamine, ütlused (õigus), sisendatavus

1. Ütluste andmisele eelnevate psühholoogiliste kallutavate mõjude põhiliigid

Ülekuulamis-situatsioonis toimub enamasti minevikusündmuste meenutamine ja ütluste andja tugineb meenutamisel enamasti oma mälule⁸. Ülekuulatavat annab teavet millegi kohta, mida ta koges mõnda aega tagasi. Sõltuvalt konkreetsest juhtumist, võib tegemist olla tunni, nädala või isegi aastate taguse vahejuhtumiga. Mälus säilinu taastamist ja tegevuses kasutamist nimetatakse reprodutseerimiseks. Reprodutseerimist on kolme liiki: äratundmine, meenumine ja meenutamine. Äratundmine on passiivne mitteteadlik protsess, mis teadvustub tagajärjena. Äratundmine toimub spontaanselt ja tuginetakse tajutavale objektile keskkonnas ilma, et oleks olnud teadvustatud eesmärki reprodutseerimiseks. Meenumine toimub kergelt ilma liigse pingutuseta mingi tegevuse või olukorra ajal. Meenutamine on tahtepingutuse ja sihipärase otsingu tulemusel informatsiooni mälust esile toomine. Sündmus, mida mälust ammutatakse toimus minevikus ja teave selle kohta on mälu põhine.⁹ Meenutus ei ole algne objektiivne kogemus muutmata kujul, meenutus luuakse algse episoodi rekonstruktsiooni ja kognitiivsete protsesside abil. Meenutust mõjutavad erinevad mõjutegurid ja aspektid – tüüpolukorrad, ootused, kogetud olukorraskeemid, muud sündmused ja inimese kaldumus otsida tajutu tähendust, mis kõik segunevad algse kogetud olukorraga.¹⁰ Teisisõnu, meenutaja mälestus on kallutatud erinevatest asjaoludest. Ülekuulamis-sisendatavuse vaatenurgast on aktuaalne reprodutseerimise kolmas liik, meenutamine.

Meenutamisel tugineb ütluste andja sündmuse ajal aset leidnud tajuprotsesside andmete mällu salvestatud informatsioonile. Mällu salvestatud teabe sisu ja täpsus sõltuvad suuresti sellest, millistes tingimustes algne tajumine aset leidis ning kui kvaliteetselt toimus tajuprotsess. Tajumisel ja mäletamisel esinevad sageli sarnased piirangud ja moonutused, kuna mõlemad protsessid põhinevad selektiivsel tähelepanul, tõlgendamisel ja rekonstrueerimisel.¹¹ Mälu kvaliteet ning selle kaudu ka meenutamise

⁸ Bachmann, T. Psühholoogia. Raamat Juristile. Tallinn: Juura 2015 lk 208

⁹ Bachmann, T., Maruste, R. Psühholoogia alused. 2. täiend. tr. Kirjastus Ilo 2003: lk 140-141

¹⁰ Laos, S § 320/3.2 Sootak, J., Pikamäe, P. (koostajad) Karistusseadustik. Komm. välj. Tallinn Juura 2021

¹¹ Bachmann, T. Kognitiivne psühholoogia karistusõiguslikus kontekstis. Tartu Ülikooli Kirjastus 2023 lk 59

täpsus sõltuvad suuresti algsete tajutingimuste iseloomust. Nägemis-, kuulmis- ja muud sensoorsed kanalid on mõjutatavad nii väliskeskkonna omadustest (nt valgus, müra, kaugus) kui ka sisemistest teguritest, nagu emotsioonid ja tähelepanu.¹² Uuringud on näidanud, et meenutamine ei ole pelgalt objektiivne info taastamine, vaid aktiivne rekonstrueerimisprotsess, mis on tundlik mõjutajate suhtes. Meenutamisel ei „esitata“ mällu salvestatud sündmust nagu salvestist, vaid see konstrueeritakse uuesti, tuginedes olemasolevatele teadmistele, ootustele ja sotsiaalsele kontekstile.¹³ Ülekuulamise protsessis toimub meenutamine alati olevikus, isegi kui kirjeldatav sündmus leidis aset minevikus. Seetõttu pole ülekuulamise käigus saadud info pelgalt minevikus toimunu kajastus, vaid pigem ülekuulatava praeguses hetkes kujunev tõlgendus varasemast kogemusest. See tähendab, et ülekuulatav kasutab meenutamisel samasuguseid tajuprotsesse nagu algse kogemuse omandamisel, mistõttu võivad infot moonutada nii küsitlemise viis, küsimuste sõnastus kui ka ülekuulatava emotsionaalne seisund.¹⁴

Psühholoogilised kallutavad mõjud on ootustel ja harjumustel põhinevad tajueksimused.¹⁵ Tajueksimus viitab olukorrale, kus inimese taju – see tähendab viis, kuidas ta keskkonnast teavet vastu võtab ja seda tõlgendab, ei vasta objektiivsele tegelikkusele. Tajueksimus ei ole teadlik ja tahtlik nähtus vaid on informatsiooni kognitiivse töötlemise loomulik osa. Tajueksimustel on oluline tähtsus karistusõiguse seisukohalt. Näiteks olukorras, kus ütliste andja väidab veendunult midagi, mis ei vasta tõe, kuna ta tajus või mäletab olukorda moonutatult.¹⁶ Osa tajueksimusi on universaalsed ehk nad on omased kõigile inimestele. See tähendab, et teatud olukordades võivad erinevad omavahel kontaktis mitteolevad ütliste andjad anda ühesuguseid tõe mittevastavaid ütlusi. Teine osa tajueksimusi on individuaalsed ja sõltuvad olukorda tajuva konkreetse inimese kogemustest, ootustest ja võimetest.¹⁷ Mõlemat tüüpi tajueksimused võivad olla aluseks tõe mittevastavate ütluste andmisele, kusjuures ütliste andja selles situatsioonis annab endale teadaolevalt tõeseid

¹² Simons, D. J., & Levin, D. T. Change blindness. *Trends in Cognitive Sciences*, 1(7), 1997, 261–267

¹³ Loftus, 2005; Schacter, D. L. Adaptive constructive processes and the future of memory. *American Psychologist*, 67(8), 2012, 603–613

¹⁴ Gudjonsson G, H. *The Psychology of Interrogations and Confessions, A Handbook*. John Wiley & Sons 2003

¹⁵ Bachmann 2023, lk 76

¹⁶ Loftus 2005; Schacter

¹⁷ Bachmann 2023, lk 60

ütlust. Olukord on sellevõrra keerulisem, et mitu üksteisest sõltumatut tunnistajat võivad anda ühesuguseid tõele mittevastavaid ütlusi. Selliseid ütlusi on menetlejad paraku sageli käsitleanud väga tugeva tõendusliku jõuga, veenvate tõenditena. Teisalt võivad inimesed tajuda ühte sama olukorda täiesti erinevalt tuginedes oma elukogemusele ja muudele tema isikuga seotud aspektidele. Ka selles on teatud löks uurijale ja kohtule: teiste tunnistajate poolt antud tunnistustest erineva ütluse andnud isikut võidakse kergesti, ja antud juhul põhjendamatult, pidada valeütlus(t)e andjaks.

Tõele mittevastavad ütlused ehk valeütlused on tõendamisel tähtsate asjaolude moonutamine. Valeütlused ei ole ütluste andja hinnangud, oletused ja arvamused mingisuguse asjaolu kohta, kuna nende näol ei ole tegemist tõendiga.¹⁸ Eesti õiguses on valeütluste andmine kriminaliseeritud. Nimelt on karistusseadustiku¹⁹ § 320 lõige 1 alusel ~~on~~ kannatanu ja tunnistaja poolt teadvalt valeütluse andmise eest ette nähtud rahaline karistus või vangistus. Oluline on tähele panna, et karistus on ette nähtud vaid *teadvalt* valeütluste andmise eest. Olukorras, kus valeütlust on antud teadmatusest, karistust ette nähtud ei ole. Seadusandja on seega võtnud arvesse, et teatud juhtudel võivad inimesed anda valeütlust teadmatusest eeldades ise, et räägivad tõtt. Kriminaalmenetluse seadustiku § 63 lg 1 kohaselt saab tõendiks olla ainult usaldusväärne teave. See tähendab, et ütluste tõeväärtuse hindamisel tuleks muuhulgas arvesse võtta võimalikke tajueksimusi, eriti kui sündmus oli ootamatu, toimus halvas nähtavuses (või kuuldavuses) või esines muid tähelepanu hajutavaid asjaolusid.

Seega on menetleja seisukohast vaadatuna ~~on~~ kasulik mõista psühholoogiliste kallutavate mõjude liike ja tekkemehhanisme, osata märgata võimalikke ohukohti ja tuvastada, kas tegemist võib olla nn üldkehtivate tajueksimustega.²⁰ Järgnevalt on selgitatud enamlevinud psühholoogiliselt kallutavaid mõjusid. Esimeses kahes punktis käsitletakse küsiteljast lähtuvat kallutust, mis võib mõjutada ütluste tõele vastavust, ja viimases kahes küsiteltavast lähtuvaid põhjuseid tõele mittevastavate ütluste andmisel.

¹⁸ komm § 320/3.2 Sootak, J., Pikamäe, P. (koostajad)

¹⁹ RT I, 12.12.2024, 6

²⁰ Bachmann 2023, lk 60

1.1 Verbaalne sisendamine mõjutatavale märkamatul

Verbaalne sisendamine mõjutatavale märkamatul tähendab küsitaja poolt küsitatava mõjutamiseks lingvistiliste võtete ja vihjete kasutamist eesmärgiga mõjutada küsitatava mõtteid, tundeid, arusaamu või käitumist, sealhulgas tema poolt antavaid vastuseid. Sõnade valik, toon või kordused mõjutavad inimese reaktsioone või meenutusi pealtnäha neutraalselt, ent tegelikult on suunavad, kusjuures kasutatavad vihjed ja võtted võivad olla teadlikud ja tahtlikud või tahtmatud. Samal ajal küsitatav ennast mõjutatavana ei taju. Siia alla kuuluvad näiteks suunavad ja eksitavad küsimused, küsimuste või informatsiooni kordamine, informatsiooni valikuline esitamine ning vale- või osalise informatsiooni esitamine. Näiteks võib küsimuste kordamine anda ütluste andjale signaali, et ta on eksinud ja temalt oodatakse esitatud küsimusele teistsugust reageerimist.²¹

Verbaalse sisendamise tuntuim meetod on suunavate küsimuste esitamine. Suunavad küsimused on küsimused, mis oma sõnastuse, struktuuri või konteksti kaudu mõjutavad vastajat andma teatud soovitud vastust. Suunavad küsimused võivad sisaldada eeldusi või vihjeid, mis suunavad vastajaid konkreetse vastuse poole, mõjutades seeläbi küsitatava mälu, taju või arvamust, sageli ilma et vastaja ise seda teadvustaks²². Suunav küsimus kohtumenetluses esitatakse eesmärgiga saada nõustumine või mittenõustumine mingi konkreetse asjaolu kohta, tegemist on täpsustava ja asjaolusid kontrolliva küsimusega.²³ Arvestades, et tegemist on täpsustava/kontrolliva küsimusega, ei sobi suunavad küsimused asjaolude kindlakstegemiseks, kuna võivad mõjutada ütluste andja meenutuste suunda. Suunavate küsimuste esitamisel tekib oht, et endas kahtlev või menetlejale meelepärane olla sooviv ülekuulata võib alluda suunavale vihjele ja ei lähtu ütluste andmisel oma tegelikest mälestustest.²⁴ Suunavate küsimuste abil kogutud tõendusteave võib olla kallutatud ja ebausaldusväärne, lähtudes pigem menetleja ootustest või eeldatud narratiivist, kui küsitatava poolt tajutud tegelikest sündmustest. Sellisel juhul on keeruline kindlaks teha, kas ütluste sisu peegeldab tegelikult tajutud

²¹ Gudjonsson 2003, lk 346-348

²² Policzky, R., Kuczek, M. et al Interrogative Suggestibility Revisited: An Analysis of Its Mechanisms, Correlates, and Methods of Reduction

²³ Kangur, A. Märkusi seoses võistleva menetluse rakendamisega kriminaalkohtupidamises. *Juridica III/2005*, 176-186: lk 178

²⁴ Krüger, U. Ülekuulamine kohtueelses menetluses. *Õiguslikud aspektid. Sisekaitseakadeemia 2008*, lk 59

sündmuse või on mõjutatud küsitaja sõnastusest. Seega tuleb ülekuulamissituatsioonis vältida suunavaid küsimusi, mis võivad mõjutada küsitavate mälu, tähelepanu või hinnangut sündmustele.

Teadusuuringud on näidanud, et isegi minimaalselt suunavad küsimused võivad oluliselt mõjutada vastajate vastuseid. Polczyk ja Szpitalak leidsid, et osalejad, kes tegid allikatu vastuse vigu—ehk pidasid ekslikult suunatud teavet algseks sündmuseks—näitasid suuremat vastuvõtlikkust suunavatele küsimustele. Uuring rõhutab vajadust analüüsida ka peeneid suunavaid elemente küsimustes, kuna need võivad mõjutada vastajate mälu ja vastuseid. Ütlusi kallutavad mõjustavad vihjed on sageli esmapilgul täiesti süütud spetsiifilised vormingud või valikud sõnastuses, mille kallutatavat mõju ei osata märgatagi. Lisaks on leitud, et suunavad küsimused võivad mõjutada vastajate hoiakuid ja arvamusi.²⁵

Verbaalset sisendamist ja selle seost mälu moonutamisega on põhjalikult uurinud Elizabeth Loftus. Elizabeth Loftuse ja John Palmeri 1974. aasta klassikaline eksperiment on üks tuntumaid selle teemalisi uurimusi, mille käigus uuriti, kas mälestus sündmusest võib muutuda sõltuvalt sellest, kuidas sündmuse kirjeldust sõnastatakse. Katse esimeses osas näidati katseisikutele lühikesi videoklippe autoõnnetustest. Pärast iga klippi esitati küsimus: „Kui kiiresti sõitsid autod, kui nad [X] teineteist?“ muutes erinevate gruppide puhul sõna, mis kirjeldas kokkupõrget. Kasutati erinevaid variante, nagu “rammisid” (*smashed*), “põrkasid kokku” (*collided*), “põrkusid” (*bumped*), “tabasid” (*hit*) ja “puutusid kokku” (*contacted*). Uurijad leidsid, et küsimuses kasutatud sõna mõjutas osalejate hinnangut sellele, kui kiiresti autod nende hinnangul sõitsid. Näiteks hindasid need, kelle puhul kasutati sõna “rammisid”, kiirust oluliselt suuremaks (keskmiselt 65 km/h) kui need, kelle puhul kasutati neutraalsemat varianti “kokku puutusid” (keskmiselt 51 km/h). Teises katses näidati katseisikutele videosalvestusi autoõnnetusest ja küsiti küsimus autoõnnetuse kohta analoogselt esimese katsega. Nädal hiljem esitati katseisikutele uus küsimus: „Kas nägid purunenud klaasi?“ Tegelikult ei purunenud klaas. Hoolimata sellest väitis 32% katseisikutest, kelle puhul kasutati algselt sõna “purunesid”, et nad mäletavad purunenud klaasi. Ainult 14% nendest, kellele esitati küsimus sõnaga “tabasid”, mäletasid purunenud klaasi.

²⁵ Szpitalak M, Polczyk R. Reducing interrogative suggestibility: The role of self-affirmation and positive feedback. PLoS ONE 15(7) (2020): e0236088

Kokkuvõttes näitavad erinevad uuringud suunavate küsimuste mõju vastajate mälu ja hoiakute kujunemisele. Ka vähetähtsana näivad sõnavalikud võivad muuta ütluste andja hinnanguid ja seeläbi suurendada valede mälestuste tekkimise tõenäosust. See tulemus näitab ilmekalt, kui oluline on menetlejate teadlikkus erinevatest psühholoogilistest mõjuteguritest. Menetleja peab olema teadlik esitatavate küsimuste sõnastusest ja muudest võimalikest mõjutavatest teguritest, et tagada kogutud andmete usaldusväärsus ja täpsus.

1.2. Verbaalne sisendamine sellest teadlik olevale mõjutatavale

Verbaalne sisendamine sellest teadlik olevale mõjutatavale (ekslik veenmine) viitab järeleandmisele avatud, ilmsele ja mitte varjatud mõjutamisele²⁶. Mõjutatav saab aru, et teda püütakse milleski veenda ja mõjutaja ei varja oma püüet. Näiteks rõhutab mõjutaja otsesõnu oma asjatundlikkusele mingis valdkonnas ja soovib sellest tulenevalt käituda vastavalt tema soovitudele või rõhutab, et vestluspartner ei saa asjadest üldse aru või mõistab olukorda valesti²⁷. See võib juhtuda näiteks siis, kui küsitleja kordab mingit väidet või viitab teiste inimeste ütlustele, mistõttu mõjutatav isik tunneb survet kohandada oma meenutusi vastavalt oodatule. Põhimõtteliselt üritab mõjutaja varjamatult kujundada mõjutatava nägemust vastavalt oma vajadustele. Mõjutatav võib alluda eksitavale veenmisele isegi siis, kui ta on mõjutamisest teadlik või teda lausa hoiatatakse mõjutamise eest. Näiteks võib ta mõjutuse tulemusena hakata kahtlema oma mälu täpsuses, soovib mõjutajale meele järgi olla või gruppi kuuluda. Olulist rolli võib mängida ka mõjutaja autoriteet.²⁸

1.3. Õpitud seoste ja harjumuspärase konteksti kallutav mõju sündmuse tajule ja mälust taastamisele

Tõele mittevastavate ütluste andmise põhjused jagunevad laias laastus kaheks: (i) siiras eksimus ja (ii) teadlikult esitatud vale. Kui teisel juhul on ütluse andja teadlik enda poolt esitatud valeväidetest – tegemist on teadliku valetamisega, siis esimesel juhul annab inimene endale teadaolevalt tõeseid ütlusi.²⁹ Heausksed eksimused tulenevad inimese

²⁶ Polczyk, R. Factor structure of suggestibility revisited: new evidence for direct and indirect suggestibility. *Current Issues in Personality Psychology*, 4(2), 2016, 87–96: lk 88

²⁷ Bachmann 2023, lk 120

²⁸ Loftus 2005

²⁹ Bachmann 2015, lk 205

tunnetusvõimete piiratusest, mäluprotsesside vigades ning tema huvidest, hoiakutest ja harjumustest tulenevatest tõekspidamistest.³⁰ Näiteks mäletab tunnistaja, et nägi sündmuskohal halli joepaga meest, kuid hiljem selgus, et tegemist oli rohelises jakis mehega.

Järgnevalt käsitlen olukordi, kus inimene annab endale teadaolevalt tõeseid ütlusi, kuid need ei vasta objektiivselt hinnates tõele, kuna on kallutatud konteksti mõju või sisseharjunud seoste tõttu. Vale ja pettusega seotud olukordi käsitlen punktis 1.4.

Üks oluline põhjus, miks inimene eksimusest annab tõele mittevastavaid ütlusi, on tajuvead. Tajuvead võivad muuhulgas esineda illusioonide ja hallutsinatsioonidena.³¹ Lühidalt öeldes on illusioon tegelikkuse moonutatud taju. Kui illusioon tähistab olukorda, kus tajutav objekt on tegelikkuses olemas, kuid valesti tajutakse selle üht või mitut omadust, siis hallutsinatsiooni puhul tajub inimene objekti ja selle omadusi, kuid tegelikkuses puudub nii objekt kui selle omadused. Teisisõnu, hallutsinatsioon ei ole tegelikkuse tajumine, kui hallutsineerimisel saadakse kogemus, mis on kogeja jaoks sarnane või eristamatu tegelikkuse tõesest tajumisest. Hallutsinatsioonid võivad esineda meditsiinilistel põhjustel, näiteks on mitmete psüühikahäirete üks võimalikest sümptomitest hallutsinatsioonide kogemine, aga esineb ka hallutsinatioone, mis ei ole põhjustatud inimese terviseseisundist. Neid nimetatakse normaalseteks hallutsinatsioonideks.

Mõiste normaalsed hallutsinatsioonid tähistab olukorda, kus inimene tajub mingit antud hetkel mitte esinevat nähtust, kuna kontekst ja ootused seda soodustavad. Hallutsinatsiooni võidakse tajuda, kui mingid stiimulid on varem esinenud samas kontekstis üheaegselt ja inimesel on tekkinud ootus või harjumus, et stiimulid on lahutamatult seotud.³² Kui üks stiimulitest kõrvaldada, võib inimene kõrvaldatud stiimulit siiski tajuda, hinnates selle selgeks. Rohkem kipuvad selliselt hallutsinatioone

³⁰ Ibidem lk 143

³¹ Bachmann 2015, lk 53-54, 205

³² Taal, T., Bachmann, T. (2020) Suggestibility is not correlated with normal perceptual hallucinations but is negatively correlated with perceptual discrimination. *Trames: A Journal of the Humanities and Social Sciences*, 24(4), 505-518

kogema inimesed, kes toetuvad otsuste tegemisel varasemale kogemusele.³³ Näiteks olles harjunud tajuma üheaegselt mingit visuaalset stiimulit ja sellele vastavat helistiimulit, võidakse tajuada helistiimuli olemasolu ka juhul, kui see on eemaldatud.³⁴ Selline olukord võib siiski tekkida peamiselt siis, kui tähelepanu on hajutatud ja hinnatav stiimul ei ole põhihüvi. Taju on kõige selgem selle objekti osas, mis on parajasti tähelepanu all. Kui peamist objekti tajutakse üsna objektiivselt, siis kaasuva objekti osas võivad hakata tähtsust omama ootused ja harjumused. Aru jt viisid normaalsete hallutsinatsioonide tajumist kontrolliva katse läbi kahe visuaalse stiimuli omavahel seostamise abil. Katseisikutele esitati arvutiekraanil peamise stiimulina inimnäo kujutist ja sellega kaasnevat geomeetrilist kujutist. Pärast seoste kujundamist tajus enamik katseisikutest geomeetrilist kujutist ka selle puudumisel. Võib öelda, et ootused loovad miskit ei millestki.³⁵

Eelkirjeldatu on võimalik, kuna inimese taju on konstantne ning kognitiivsete hüpoteeside poolt mõjutatav. Taju konstantsus on esemete ja tajutavate sündmuse omaduste tajumine püsivatena ka siis, kui tajumistingimused on muutunud. Taju konstantsus kujuneb välja alates lapsepõlvest pidevalt uusi seoseid ja harjumusi omandades ja kinnistades. Tajumine kulgeb ülalt-alla infotötluse mudeli põhjal, mille käigus sissetulevat informatsiooni organiseeritakse ja tõlgendatakse. See tähendab, et esiti haarab taju terviku ja seejärel hakkab liikuma järjest väiksemale ühikule. Kui taju ei oleks konstantne, kohtuksime tajumistingimuste muutudes pidevalt uute ja uute olukordadega ega tunneks enam ära varasemat kogemust.³⁶ Seega on aitavad ootused ja harjumused olukorda kiiremini ja ökonoomsemalt tajuda ja üldjuhul toetavad sellega inimese toimetulekut. Teisalt võib see kaasa tuua tajuvead ümbritseva tajumisel ja teatud olukorras viia valeütluste andmiseni. Praktiline probleem õigusemõistmise seisukohast tuleneb sellest, et erinevad omavahel mitte suhelnud inimesed kogevad üksteisest sõltumatult samu hallutsinatsioone ja võivad seetõttu anda ühesuguseid tõele

³³ Aru, J., Tulver, K., Bachmann, T. It's all in your head: Expectation create illusory perception in a dual-task setup. *Consciousness and Cognition* 65 (2018) 197-208. lk 206

³⁴ Powers, A. R., Mathys, C., Corlett, P. R. Pavlovian Conditioning-Induced hallucinations Result from Overweighting of Perceptual Priors. *Science* vol 357 Issue 6351: 596-600 lk 596-597

³⁵ Aru, J., Bachmann, T. Expectation creates something out of nothing: The role of attention in iconic memory considered. *Consciousness and Cognition* 53, 2017, 203-210: lk 207-208

³⁶ Maruste, Bachmann, lk 111

mittevastavaid ütlusi.³⁷ Tüüpilisi olukordi ja seoseid, mis on teada ja harjumuspärased paljudele inimestele korraga, on palju. Sellest ka eelmainitud lõks ütluste tõepärasuse hindamisel. Menetleja seisukohast on seega oluline mõista, et mitme inimese üksteisest sõltumatud väga sarnased ütlused ei pruugi objektiivseid asjaolusid peegeldada. Nähtuse mõistmine aitab selliseid olukordi ära tunda ja seeläbi hinnata ütluste tõesuse tõenäosust efektiivsemalt.

Teiseks võivad inimesed anda tõe mittevastavaid ütlusi tingituna oma hoiakutest. Näiteks võivad olukordade tajumist ja hilisemat meenutamist kallutada eelarvamused, väärtõlgendused, sotsiaalsed stereotüübid ja soovitu tegelikkusena võtmine.³⁸ Hoiakud on inimese püsiv valmisolek reageerida mingile nähtusele, objektile või inimesele teatud kindlal viisil. Teisisõnu, hoiakud on lüli tajutava maailma asjade, sündmuste ja mõjurite ning isiku poolt neile antud reageeringute vahel. Hoiakud võivad olla teadvustatud või teadvustamata. Hoiakute roll inimekäitumise reguleerimisel on nii tugev, et kõige edukam viis muuta inimese käitumist on püüda seda teha läbi vastavate hoiakute muutmise. Hoiakud on inimese kaitsemehhanism, mis annavad käitumisele kiiruse, järjepidevuse ja psühholoogilise ökonoomia, ja sellisena toetavad inimese toimetulekut. Teatud olukorras võivad hoiakud aga moonutada sündmuse taju ja seeläbi meenutamist³⁹, kuna sündmust on tajutud teatud mõttes automaatselt viisil, mis üldiselt toetab inimest. Selline reaktsioon on automaatne ja teadvustamata. Kuigi ütluste andja ise tajub sellisel juhul antud ütlusi tõesena, on menetluse seisukohalt vaadatuna on tegemist tõe mittevastavate ütlustega.

Üks raskemini muudetavaid hoiakunähtusi on eelarvamused. Eelarvamused on faktiliselt põhjendamata (enamasti gruppide vahelised) hoiakud. Endaga samasse gruppi kuuluvad isikud seatakse mingi omaduse osas teistest kõrgemale astmele, eelarvamuslikku omadust kinnitavat hoiakut tajutakse seaduspärasena. Maailma tajumisel on lihtsam vastu võtta informatsiooni, mis toetab juba olemasolevaid eelarvamusi. Enda ja enda grupi omadest erinevaid omadusi ja tunnuseid peetakse sobimatuteks ja ebameeldivateks. Sageli on eelarvamused seotud kultuurierinevustega.⁴⁰

³⁷ Bachmann 2015, lk 206

³⁸ Ibidem, lk 210

³⁹ Maruste, Bachmann, lk 275

⁴⁰ Maruste, Bachmann, lk 282

1.4. Omandatud väärarusaamade või ekslike järelduste eksitav mõju teadlikele järeldustele

Alati ei ole lihtne eristada tõeseid ja tõeale mittevastavaid ütlusi. Seda enam, et tõeale mittevastavad ütlused ei ole alati teadlik valetamine. Lisaks olukordadele, kus tõeale mittevastavate ütluste põhjuseid võib leida õpitud seoste ja harjumuspärase konteksti kallutavas mõjus (normaalsed hallutsinatsioonid ja hoiakud), võivad tõeale mittevastavad ütlused tuleneda väärarusaamadest või ekslikest järeldustest. Sellisel juhul ei ole võimalik väga selgelt öelda, et tegemist on teadlikult esitatud valega. Ütluste andja tugineb enda hinnangul korrektsetele eeldustele ja teeb neist vastavad järeldused. Kuigi ei eeldused ega tulemus ei vasta tõeale, annab ütluste andja endale teadaolevalt ikkagi tõeseid ütlusi. Küsimus on sellevõrra keerulisem, et erinevad inimesed võivad teha ühesuguseid tõeale mittevastavaid järeldusi või lähtuda ühtedest väärarusaamadest ja seetõttu anda ühesuguseid valeütlusi.⁴¹ Menetleja ülesanne on õppida selliseid olukordi ära tundma. Mõnikord on see lihtsam, näiteks olukorras, kus ütluste andja väljendab oma arutluskäiku ja küsitleja on teadlik objektiivsetest asjaoludest. Teistel kordadel võib see olla raskem.

Valetamist on defineeritud järgmiselt: edukas või ebaedukas teadlik püüd tekitada teises isikus tõekspidamine, mida sõnumi esitaja ise peab tõeale mittevastavaks, kusjuures edastaja ei hoiata teist valetamise eest. Teisisõnu, isikule esitatakse väärarusaamad ja kui valetamine on edukas, võtab isik need väärarusaamad omaks. Valetamise eesmärk on enamasti omakasu või psühholoogiline teadlik enesekaitse.⁴² Edukas valetamine viib vastaspoole pettasaamiseni. Pettasaamise eeldus ei ole tingimata valetamine, petetud võib saada ka valetamiseta väärtõlgendusena. Karistusõiguslikult on petmine ehk pettuslik tegu ebaõige ettekujutuse loomine tegelikest asjaoludest ja seeläbi teise isiku intellektuaalse arusaama mõjutamine.⁴³ Väärkujutluse intensiivsuse ei ole oluline. Määrav on väärkujutluste tulemus, pettasaamise fakt. Petmine kui tegevusetus võib muuhulgas avalduda olemasoleva või kujuneva väärkujutluse mittetakistamises, näiteks

⁴¹ Bachmann 2023, lk 145

⁴² Ibidem lk 142

⁴³ Sootak, J § 209/5 Sootak, J., Pikamäe, P. (koostajad) Karistusseadustik. Komm. välj. Tallinn Juura 2021

vaikides asjaoludest, mis on tehingu sooritamisel olulised⁴⁴ ja inimene teeb järelduse, et olukord ei ole võrreldes varasemaga muutunud.

Petmine kui tegevus seisneb suulises, kirjalikus või konkludentses väites. Milline täpsemalt on pettuslik tegu ja kuidas see täide viiakse, sõltub konkreetse suhte eripäradest.⁴⁵ Oluline on, et pettuse ohvrile on loodud väärkujutus mingitest asjaoludest. Konkludentsete ehk tähenduslike ekslike järelduste puhul tehakse otsest valet mittesisaldava kommunikatsiooni ja toimingute põhjal loogiline või tõenäosuslik järeldus selliselt, et järelduse tegija kujutab tegelikkust ette tõe le mittevastavalt, kusjuures see oligi eksitaja eesmärk.⁴⁶ Tegevus ei pea väljenduma verbaalselt esitatud väites, vaid võib väljenduda ka tähenduslikult.⁴⁷ Tähenduslikkus viitab, et oluline on petja käitumise tõlgendamine ehk järelduse tegemine lähtudes sellest, kuidas käitub petja. Ühtlasi tuleb arvestada, et konkludentset petmisele on olemuslikult omane, et asjaolu, mille osas inimene on eksituses, oli olemas eksitamise hetkel.⁴⁸

⁴⁴ Sootak, J § 209/7 Sootak, J., Pikamäe, P. (koostajad)

⁴⁵ Sootak, J § 209/6 Sootak, J., Pikamäe, P. (koostajad)

⁴⁶ Leppik, J-K. Kelmuse toimepanemine konkludentse käitumise ja tegevusetusega. *Juridica* 6/2018, 412-421: lk 413-414

⁴⁷ Sootak, J § 209/6 Sootak, J., Pikamäe, P. (koostajad)

⁴⁸ Leppik, lk 413-414

2. Ülekuulamis-sisendatavus

Sündmuse meenutus ei ole muutmata kujul minevikus toimunud sündmuse esitamine. Mälu loob meenutuse algse tajutud sündmuse taasesitamise ja kognitiivsete protsesside koosmõju tulemusel. Seda protsessi mõjutavad ütluste andmisel erinevad hindajast (meenutajast) ja süsteemist tulenevad tegurid. Hindajapõhiste ja süsteemipõhiste tegurite eristamine ei ole absoluutne, vastavalt olukorrale võib ühe või teise teguri liigitada erinevasse kategooriasse. Hindajapõhised tegurid tulenevad ütluste andjast ja tema kogetud sündmuses, ega ei allu enamasti küsitleja kontrollile. Näiteks on hindajapõhised tegurid aeg, mis on möödunud hinnatavast sündmusest ja kogetud sündmuse kestus ning ütluste andja võimalik mõjutatus meedia ja kaastunnistajate poolt. Süsteemipõhised tegurid hõlmavad peamiselt kasutatavate protseduuride erisusi ja on küsitleja kontrolli all. Eelkõige on süsteemipõhised tegurid erinevate protseduuride läbiviimise füüsiline ja vaimne keskkond. Üks süsteemipõhistest teguritest on ülekuulamis-sisendatavus ehk kas ja millisel määral on ütluste andja mõjutatud/kallutatud küsitleja poolt.⁴⁹

2.1. Ülekuulamis-sisendatavuse mõiste

Ülekuulamis-sisendatavust tuleb eristada sisendatavusest üldiselt. Ülekuulamis-sisendatavus on asjakohane spetsiifilises sotsiaalses olukorras – ütluste andmisel eelkõige kriminaalmenetluse raames ülekuulamise situatsioonis.⁵⁰ Ütluste andmisena mõistetakse kriminaalmenetluses uurimistoimingut, mille eesmärk on saada tunnistajalt, kannatanult või kahtlustatavalt ütlusi tõendamiseseme asjaolude kohta tema vabas jutustuses või lähtudes uurija poolt esitatud küsimusest.⁵¹ Ütluste sisust võib sõltuda menetluse edasine käik ja lõpuks õigeks- või süüdimõistev otsus. Ütluste andja võib tajuda vastutuse koormat.

Üks olulisemaid ülekuulamis-sisendatavuse uurijaid on olnud Gisli H. Gudjonsson. Koos John Clarkiga on ta ülekuulamis-sisendatavuse määratlenud järgmiselt: see on

⁴⁹ Bachmann, 2023 lk 36-38

⁵⁰ Gudjonsson G, H., Clark, N. K. Suggestibility in Police Interrogation: A Social Psychology Model. *Social Behaviour*, vol 1 (1986) 83-104. Lk 83-85

⁵¹ Lindmäe, H. Menetlustaktika I. Tartu: Juristide Täienduskeskus 1995, lk 21

*ulatus, mil määral isik suletud interaktsiooni tingimustes on vastuvõtlik formaalse küsitluse käigus saadud tagasisidele, mille tulemusena tekib tema käitumises muutus.*⁵² Gudjonssoni ja Clarki pakutud definitsioon toob esile ülekuulamis-sisendatavuse osiseid, mis on omavahel sisemiselt lahutamatult seotud. Esiteks, ülekuulamis-sisendatavusest on asjakohane rääkida suletud interaktsiooni tingimustes, kus kaks isikut, ülekuulatatav ja ülekuulaja, omavad vastastikmõju. Teiseks, tegemist on kindlatele reeglitele alluva formaalse küsitlemisprotseduuriga, mille raames üritatakse saada vastuseid minevikus kogetud sündmuste kohta.⁵³

Oma olemuselt on ütlused tõendamisesemena minevikus toimunu meenutamine – antakse ju ütlusi juba toimunud sündmuse kohta. Seetõttu on mälu kognitiivsetel protsessidel ülekuulamis-sisendatavuse seisukohalt keskne koht⁵⁴. Ühte ja sama sündmust kogunud erinevad inimesed annavad tihtipeale sündmuse kohta erinevaid kirjeldusi. Sündmuse kirjeldus ei pruugi erineda mitte ainult sõltuvalt kirjeldajast lähtuvatest mõjuritest, nagu näiteks isiksuseomadused, tõekspidamised ja hoiakud, vaid ka sõltuvalt sellest millal kirjeldus anti, kas päev pärast toimumist või kolm nädalat hiljem. Mälestust mingist sündmusest tekib paljude erinevate tegurite koosmõjul.⁵⁵ Näiteks võivad mälestuse sisu mõjutada sündmuse tunnistaja tähelepanu hajumine sündmuse toimumise hetkel, tema vanus, isiksuseomadused, eelarvamused. Kompleksust lisab ka see, et erinevad inimesed võivad üksteisest sõltumatult kogeda ühte sündmust ühtmoodi ebatäpselt.

Sündmuse meenutus ei ole muutmata kujul minevikus toimunud sündmuse esitamine. Mälu loob meenutuse algse tajutud sündmuse taasesitamise ja kognitiivsete protsesside koosmõju tulemusel. Seda protsessi mõjutavad ütluste andmisel erinevad hindajast (meenutajast) ja süsteemist tulenevad tegurid. Hindajapõhiste ja süsteemipõhiste tegurite eristamine ei ole absoluutne, vastavalt olukorrale võib ühe või teise teguri liigitada erinevasse kategooriasse. Hindajapõhised tegurid tulenevad ütluste andjast ja tema kogetud sündmuses, ega ei allu enamasti küsitlaja kontrollile. Näiteks on hindajapõhised tegurid aeg, mis on möödunud hinnatavast sündmusest ja kogetud

⁵² Gudjonsson, Clark, lk 84

⁵³ Gudjonsson 2003, lk 345-358

⁵⁴ Ibidem, lk 345

⁵⁵ Bachmann 2015, lk 258

sündmuse kestus ning ütluste andja võimalik mõjutatus meedia ja kaastunnistajate poolt. Süsteemipõhised tegurid hõlmavad peamiselt kasutatavate protseduuride erisusi ja on küsitleja kontrolli all, nagu näiteks erinevate protseduuride läbiviimise füüsiline ja vaimne keskkond. Üks süsteemipõhistest teguritest on ülekuulamis-sisendatavust mõjutavad asjaolud ehk kas ja mis ulatuses on ütluste andja mõjutatud/kallutatud küsitleja poolt.⁵⁶

Kolmandaks, ülekuulamissituatsioonis esitatud küsimused võivad olla suunavad, kuna seostuvad teatud ootustega. Ootused võivad olla teadlikud või põhjendatud, aga võivad olla alateadlikult tajutud või esitatud. Juba ülekuulamissituatsioonis endas sisaldub teatav surve vastata küsitleja ootustele, kuid küsitleja võib ka otseselt verbaalselt väljendada ootust heale sooritusele ja õigetele vastustele.⁵⁷ Küsimuste sugestiivsus ei pruugi olla selgesõnaliselt väljendatud, vaid võib tuleneda ka kontekstist⁵⁸, küsitlemise stiilist või sotsiaalsest distantsist küsitleja ja ütluste andja vahel. Baxter jt leidsid, et karmima (survestavama) küsitlemise strateegia puhul on ütluste andjad altimad sugestiivsele mõjutusele, kui sõbralikuma küsitlemise strateegia puhul.⁵⁹ Katse läbiviimisel oli intervjuerijate lähteülesanne olla vastavalt läbivalt karm või läbivalt sõbralik, mõlemal juhul anti katseisikutele negatiivne tagasiside. Üht poolt katseisikute valimist hoiatati nii karmi küsitlemise strateegiat kui ka sõbraliku küsitlemise strateegiat kasutatavate intervjuerijate poolt suunavate ja eksitavate küsimuste eest, teist poolt suunavate ja eksitavate küsimuste eest ei hoiatatud. Katse tulemusel selgus, et karmi küsitlemise strateegia puhul olid küsitletavad sisendatavamad ka juhul, kui neid hoiatati suunavate ja eksitavate küsimuste eest. Ühe seletusena pakuti välja, et karm küsitlemise strateegia võib psühholoogiliselt suurendada sotsiaalset distantsi küsitleja ja ütluste andja vahel. Seega saab öelda, et küsitleja autoriteetsena tajumine mõjutab ütluste kvaliteeti suurenenud kuuletumisvalmiduse kaudu.

Sugestiivsena võib mõjuda ka olukord, kus küsitleja küsib ühte küsimust mitu korda. Olukorras, kus ütluste andja on silmitsi kahe ülekuulamis-sisendatavuse mõttes olulise

⁵⁶ Bachmann 2023, lk 36-38

⁵⁷ Gudjonsson, Clark 1986, lk 93

⁵⁸ Gudjonsson 2003, lk 346-348

⁵⁹ Baxter, J. S., Boon, J. C. W., Marley, C. Interrogative pressure and responses to minimally leading questions. *Personality and Individual Differences* 40, 2006, 87-98: lk 89, 95-96

aspektiga – ebakindlus ja ootused, võib küsimuse kordamine tekitada temas tunde, et ta on eksinud. Ebakindlus tähendab, et ütluste andja ei saa olla päris kindel, et tema poolt antavad vastused on õiged.⁶⁰ Arvestades, et tegemist on mineviku sündmuste meenutamisega, on kahtlused kerged tulema. Sellises olukorras võib ütluste andja alluda sugestioonile ja anda vastuseid, mis tema hinnangul vastavad küsitleja ootustele. Küsitletavat võib mõjutada ka tema oletus, et mõni teine tunnistaja mäletas asja erinevalt ja andis erinevad ütlused.

Neljandaks, ütluste andja peab sugesttiivse stiimuli teatud moel aktsepteerima. Siinkohal mängib olulist rolli isikutevaheline usaldus. Eelkõige tähendab see, et ütluste andja peab tajuma sugestiooni usutava ja usaldusväärse. Ütluste andja peab uskuma, et küsitleja on siiras ja ei ürita teda mõjutada. Viimaks on oluline, et ütluste andja annab mingi käitumusliku vastuse, verbaalse või mitteverbaalse, kas ta nõustub sugesttiivse stiimuliga või mitte.⁶¹ Näiteks olukorras, kui küsitleja kordab küsimust mitmeid kordi ja ütluste andja hakkab kahtlema oma varasemates vastustes, siis nõustudes stiimuliga allub ütluste andja sugestioonile ja annab vastuse, mis erineb tema eelnevatest tegelikest mälestustest või tõekspidamistest.

Mida tugevamalt reageerib ütluste andja sugesttiivsetele stiimulitele, seda kõrgem on tema sisendatavus.⁶² Teisisõnu, ülekuulamis-sisendatavuse määr viitab sellele, mil määral isiku taju või mälu kohta antud hinnang mõjutab sooritust tõeste ütluste andmisel. Liiga kõrge ülekuulamis-sisendatavus vähendab ütluste usaldusväarsust juhul, kui sisendatavus kallutab ütluste andjat eemale tõesest mälestusest.⁶³ Seega võib öelda, et kõrge ülekuulamis-sisendatavuse määr ei muuda tunnistajat kõlbmatuks, kuid menetleja peab olema eriti tähelepanelik ülekuulamise läbiviimisel, et vältida tugeva sisendatavuse kaudu tekkinud tõendamispraaki. Keskkond omab samuti ülekuulamis-sisendatavuse avaldumises olulist tähtsust. Teisalt ei saa alahinnata ütluste andjast lähtuvaid omadusi, nagu halvem mälu.

⁶⁰ Gudjonsson 2003, lk 346-348

⁶¹ Ibidem

⁶² Ibidem

⁶³ Bachmann, 2023, lk 119-120

2.3. Ülekuulamis-sisendatavuse hindamine ja mõõtmine

Ülekuulamis-sisendatavuse mõõtmisele on laias laastus kaks teoreetilist lähenemist, (i) eksperimentaalne lähenemine⁶⁴ ja (ii) individuaalsetest erinevustest lähtuv lähenemine. Eksperimentaalset lähenemist ülekuulamis-sisendatavusele nimetatakse desinformatsiooni efektiks. Tüüpiliselt on eksperimentaalse lähenemise korral ülekuulamis-sisendatavuse mõõtmine kolmeastmeline. Esiteks vaatavad katseisikud mingisugust originaalmaterjali, näiteks videoülesvõtet. Järgmises etapis esitatakse katseisikutele materjali, mis ei ole kooskõlas videoülesvõttes näidatuga. Kolmandas etapis viiakse läbi mälu test algse sündmuse asjaolude kohta.⁶⁵

Individuaalsetest erinevustest lähtuvat lähenemist nimetatakse Gudjonssoni meetodiks⁶⁶. (Pidagem siiski silmas, et Gudjonssoni meetodile aluste panemisel kasutati samuti eksperimentaalset lähenemist; meetodite nimetuste erinevus on mõneti tinglik.) Gudjonssoni meetodit, mille fookus on isikute sisendatavus-erinevuse mõõtmine, kasutatakse nii laste kui täiskasvanute puhul hindamaks kui aldis on isik tunnistajana küsitlussituatsioonis alluma erinevatele võimalikele inimeste vahelistele ja keskkonnast tulenevatele mõjutustele.⁶⁷ Gudjonssoni ülekuulamis-sisendatavuse skaala mõõdab mil määral allub küsitletav suunavatele ja eksitavatele küsimustele ning negatiivsele tagasisidele. Tegemist on laia kasutusvõimalusega meetodiga üksikisikute sisendatavuse hindamisel.⁶⁸

Eksperimentaalne ja individuaalsetest erinevustest lähtuv lähenemine on vastastikku toetavad ja täiendavad,⁶⁹ kuid nendega seotud psühholoogilised mehhanismid on mõnevõrra erinevad.⁷⁰ Eksperimentaalse meetodi puhul uuritakse sõltumatust teabeallikast lähtuvale väärinfole allumist. Elulises olukorras võib selline mõjutaja

⁶⁴ Lofus 2005

⁶⁵ Dudek, I., Polczyk, R. Memory distrust and suggestibility: A registered report. *Legal Criminal Psychology* 2024; 29; 100-123: lk 101

⁶⁶ Gudjonsson, 2003; Gudjonsson, Clark, 1986

⁶⁷ Gignac, G. E., Powell, M. B. A Psychometric Evaluation of the Gudjonsson Suggestibility Scales: Problems Associated with Measuring Suggestibility as a Difference Score Composite. *Personality and Individual Differences* 46 (2009) 88-93 lk 88

⁶⁸ Gudjonsson 2003, lk 335

⁶⁹ Ibidem

⁷⁰ Dudek, Polczyk, lk 101

tunnistajani jõuda sündmuse toimumise ja toimunud sündmuse kohta ütluste andmise vahelisel ajal. Näiteks arutab tunnistaja toimunut teiste sündmust tunnistanud inimestega või loeb meediakajastust, mis sündmust kajastab. Gudjonssoni skaala mõõdab kontrollitud sugestiooni, mis on aktuaalne ülekuulamissituatsioonis ja lähtub eelkõige ülekuulamise läbiviijast. Võrreldes eksperimentaalse lähenemisega on Gudjonssoni skaala puhul mälul suurem tähtsus.⁷¹

Ülekuulamis-sisendatavuse hindamise instrumente, mis oleksid tõhusad, kergesti läbiviidavad ja ühtlasi laialt kättesaadavad, ei ole palju. Gudjonssoni skaala ja selle variandid on väheseid ja laialt kasutatavaid meetodeid, mida kasutatakse nii kriminaalmenetluse tingimustes kohtueelses menetluses vahetus ülekuulamissituatsioonis, kui ka teadustöö raames ülekuulamis-sisendatavuse mõõtmiseks.⁷² Meetodi kohta on tehtud erinevaid katseid ja seda on kohandatud kasutamiseks mitmetes riikides, nagu näiteks Itaalia ja Portugal⁷³. 2001. aastal kohandati skaala alla 12-aastaste laste ülekuulamis-sisendatavuse mõõtmiseks.⁷⁴ Eestis ei ole Gudjonssoni skaalasad valideeritud, kuid GGS2 skaala on tõlgitud eesti keelde ja kasutatud uurimuste läbiviimisel.

2.3.1. Gudjonssoni skaala

Gudjonssoni skaala abil ülekuulamis-sisendatavuse mõõtmise eelis seisneb selles, et tegemist on suuresti *ülekuulamist läbiviiva inimese poolt kontrollitava olukorraga ja ülekuulamise vaimset ja füüsilist keskkonda on teatud ulatuses võimalik kontrollida*, viies seeläbi miinimumini võimalikud sugestiivselt mõjuvad faktorid.

⁷¹ Gudjonsson 2003, lk 335

⁷² Gignac, G. E., Powell, M. B. A Psychometric Evaluation of the Gudjonsson Suggestibility Scales: Problems Associated with Measuring Suggestibility as a Difference Score Composite. *Personality and Individual Differences* 46 (2009) 88-93 lk 88

⁷³ Pires, R., Silva, D. R., Ferreira, A. S. Portuguese adaption of the Gudjonsson Suggestibility Scales (GSS1 and GSS2): Empirical findings. *Personality and Individual Differences* 54 (2013) 251-255

⁷⁴ Scullin, M.H., Ceci, S.J. A suggestibility scale for children. *Personality and Individual Differences*, 2001, 30, 843–856

Gudjonssoni meetod tugineb käsitluselt kognitiivsele mudelile küsitleva infotöötlastest intervjuu stiilis ülekuulamise situatsioonis.⁷⁵ Meetod lähtub järgmistest põhimõtetest⁷⁶:

- Ülekuulamis-sisendatavust saab hinnata spetsiifilises ütluste andmise situatsioonis, näiteks ütluste andmisel kohtueelses menetluses.
- Ülekuulamis-sisendatavus on dünaamiline protsess, mis on ühelt poolt seotud konkreetse olukorraga ja teisalt sõltub individuaalsetest erinevustest, mis on püsivad omadused.
- Sisendatavuse kolm komponenti - ebakindlus, isikutevaheline usaldus ja ootused, on küsitleja poolt teatud piirini manipuleeritavad.
- Küsitletavad, kes tulevad ütlusi andma negatiivsete ootustega, on tõenäoliselt vähem sisendatavad, kui need, kes tulevad positiivsete ootustega.
- Küsitleva poolt kasutatav toimetulekustrateegia mõjutab tema ülekuulamis-sisendatavuse taset.
- Halvema mälu ja madalama võimekusega küsitletavad on tõenäoliselt rohkem ülekuulamis-sisendatavad.
- Ülekuulamis-sisendatavus on seotud teatud isiksuseomadustega, nagu näiteks madal enesehinnang, ärevus, sotsiaalsus jne.
- Negatiivne tagasiside võib mõjutada küsitleva tuju ja tõsta vastuvõtlikkust ülekuulamis-sisendatavusele.
- Sisendatavad ja mittesisendatavad küsitletavad reageerivad negatiivsele tagasisidele erinevalt.

Nimetatud põhimõtteid arvesse võttes välja töötatud test põhineb kuuldu narratiivi meenutamisel. Testi läbiviimisel esitatakse osalejale suuliselt või eelsalvestatult lühike väljamõeldud lugu. GSS1 kujutab fiktiivset lugu röövimisest ja GSS2, mis töötati välja GSS1 variandina, lugu poisist, kes kaotab mäest alla sõites kontrolli oma jalgratta üle. Skaalad on struktuurilt sarnased, kuid erinevad loo sisu ja küsimuste poolest. Vahetult pärast loo kuulamist palutakse osalejalt lugu kirjalikult vabalt meenutada. Pärast vaba meenutust küsitakse osalejalt teksti kohta 20 kas-küsimust, millest 5 on lihtsad jah-vastust eeldavad ja 15 suunavad või eksitavad ja küsimused. Näiteks „Kas poisid kihutas rattaga keelumärgi või valgusfoori alt läbi?“ kuigi tekstist sellist infot ei

⁷⁵ Bachmann 2023, lk 120

⁷⁶ Gudjonsson 2003, lk 352-353

tulenenud või „Kas Anne oli mures, et poiss võib olla vigastatud?“, kuigi tekstis polnud Anne võimalikust mures olemisest juttu ja oli märgitud, et poiss oli terve. Mõningase viivituse, tavaliselt 50 minuti, järel antakse vastajale sõltumata vastuste tõeväärtusest negatiivne tagasiside öeldes, et ta tegi palju vigu, mistõttu on vajalik vastused uuesti üle vaadata ja palutakse olla täpsem. Negatiivse tagasiside andmise järel küsitakse kõik küsimused uuesti.

Gudjonssoni hinnangul on tunnistajate küsitlemise kontekstis vähemalt kaks tüüpi ülekuulamis-sisendatavust, mis on olulised: (i) ulatus, milles ütluste andja allub suunavatele ja eksitavatele küsimustele (tulem 1 (*yield 1*)) ja (ii) ulatus, milles ütluste andja allub negatiivsele tagasisidele (nihe (*shift*)). Tulem 1 saadakse esimesel korral küsimuste küsimisel vastavalt sellele kui palju vastaja allus suunavatele ja eksitavatele küsimustele. Nihet näitab see, kui palju erinesid esimesel ja teisel vastamise korral antud vastused. Nimetatud näitajad on eraldiseisvad, kuid omavahel nõrgalt seotud. Esimene näitaja (tulem 1) on seotud pigem isiksuseomadustega, samas, kui teine (nihe) tuleneb pigem isikutevahelistest ja sotsiaalsetest faktoritest küsitlemisel⁷⁷. Kirjeldatud näitajad aitavad teha ütluste usaldusväärsuse osa järeldusi ja mõista paremini konkreetse tunnistaja ütluste sisu.

2.3.1.1. Sisendatavuse ja ootustest põhjustatud kallutatud tõlgenduste ja "normaalsete hallutsinatsioonide" seos

See, kas ja mil määral normaalsete hallutsinatsioonide tajumine on seotud ülekuulamis-sisendatavusega, pole praegu veel täpselt teada. Kirjanduses on leitud, et ülekuulamis-sisendatavuse ja normaalsete hallutsinatsioonide tajumise vahel on positiivne korrelatsioon, kuid on ka andmeid, mis võimaldavad selles teoorias kahelda. Kuigi ülekuulamis-sisendatavuse ja kalduvuse vahel kogeda normaalseid hallutsinatsioone ei pruugi olla seost, on saadud andmeid selle kohta, et suurem sisendatavuse määr seostub ebatäpsema ja ebakindlama tegelikult toimunud sündmuse tajuga.⁷⁸ Kuigi normaalsed hallutsinatsioonid ei pruugi olla ülekuulamis-sisendatavuse

⁷⁷ Ibidem, lk 361-363

⁷⁸ Taal, T., Bachmann, T. (2020) Suggestibility is not correlated with normal perceptual hallucinations but is negatively correlated with perceptual discrimination. *Trames: A Journal of the Humanities and Social Sciences*, 24(4), 505-518 lk 507, 513-514

vaatenurgast relevantseid, on kriminaalmenetluse ja õigusemõistmise seisukohalt oluline, et ka mitme inimese kattuva sisuga ebatäpsed ütlused ei pruugi peegeldada objektiivselt minevikusündmuse asjaolusid. Seega võib suurem ülekuulamis-sisendatavuse määr kaudselt osutada suuremale tehjolude ebatäpse tajumise võimalusele.

2.4. Isikuomaduste mõju ülekuulamis-sisendatavusele

Alates 1986. aastast, kui Gudjonssoni skaalat tutvustati, on sellega tehtud arvukalt kaitseid ja uuritud, kuidas erinevad isikuomadused ja muud isikust tulenevad aspektid seostuvad ülekuulamis-sisendatavusega. Uuringud isiksuseomaduste ja ülekuulamis-sisendatavuse seoste kohta on näidanud, et teatud iseloomujooned võivad muuta inimese vastuvõtlikumaks mõjutustele ülekuulamissituatsioonis. Näiteks on leitud, et inimesed, kellel on madal enesekehtestamise võime ja kõrgem ärevus, kalduvad kergemini alluma suunavatele küsimustele või muutma oma vastust pärast negatiivset tagasisidet. Ärevus *isiksuseomadusena* on siinkohal väiksema tähtsusega, kui *situatsiooniline* ärevus.⁷⁹ Teisisõnu, üldiselt ärevad inimesed ei ole märkimisväärselt keskmisest ülekuulamis-sisendatavamad, kuid ülekuulamissituatsioonist tulenev ärevus muudab inimese ülekuulamis-sisendatavamaks. Sellega on võimalik selgitada magistritöö punktis 2.1 käsitletud Baxter jt läbiviidud eksperimendi tulemusi, mille kohaselt range küsitlemisviis suurendas katseisikute situatsioonilist ärevustaset, mistõttu nad muutusid haavatavamaks suunavate ja eksitavate küsimuste suhtes.⁸⁰

Enesekindlus on negatiivses korrelatsioonis ülekuulamis-sisendatavusega. Oma mälu osas enesekindel inimene allub küsitlemisel väiksema tõenäosusega suunavatele ja eksitavatele küsimustel, kui inimene, kes oma mälu ei usalda. Ühtlasi ei allu enesekindlad inimesed nii kergesti negatiivsele tagasisidele, kuna nad on veendunud oma vastuste tõeväärtuses.⁸¹ Madala enesehinnanguga inimesed on tundlikumad keskkonnast tulenevatele mõjuritele, mis toob kaasa ka kõrgema ülekuulamis-sisendatavuse.

⁷⁹ Gudjonsson 2003, lk 386

⁸⁰ Baxter, Boon, Marley, lk 96

⁸¹ Szpitalak M, Polczyk, R lk 8

Mitmed uuringud on püüdnud leida seoseid suure viisiku isiksuseomaduste (neurootilisus, ekstravertsus, avatus, sotsiaalsus ja meelekindlus) ja ülekuulamis-sisendatavuse vahel, kuid tulemused on olnud vastuolulised. Üldiselt on leitud, et neurootilisus võib mõningatel juhtudel olla seotud suurema sisendatavusega, kuna kõrgem emotsionaalne reaktiivsus ja madalam stressitaluvus võivad suurendada isiku järeleandlikkust suunavatele küsimustele ja tagasisidele⁸². Teiste suure viisiku omadused, nagu ekstravertsus ja meelekindlus, seost leitud. Eestis läbiviidud uuringus ei leitud olulisi seoseid suure viisiku omaduste ja ülekuulamis-sisendatavuse vahel, kuid leiti, et madal enesehinnang, mis oli nõrgalt seotud suurema sisendatavusega.⁸³

Seega, teatud omadused, nagu madal enesekehtestamise võime, kõrge situatsiooniline ärevus, neurootilisus ja madal enesehinnang, võivad suurendada isiku vastuvõtlikkust ülekuulamis-sisendamisele. Need on olulised hindajapõhised tegurid, mida on võimalik ülekuulamissituatsioonis menetleja poolt arvesse võtta, olles ideaaljuhul neid eelnevalt mõõtnud.

2.5. Muud asjaolud, millega ülekuulamis-sisendatavus seostub ja milles väljendub

Mälu ja ülekuulamis-sisendatavus

Arvestades, et ülekuulamissituatsioonis antakse ütlusi minevikus kogetud sündmuste kohta, on mälu ülekuulamis-sisendatavuse hindamise seisukohast vaadatuna keskne koht. Uuringute kohaselt ennustab halvem mälu kõrgemat ülekuulamis-sisendatavuse määra⁸⁴. Mida parem on inimese mälu, seda lihtsam on tal anda vastuseid küsimustele, mis puudutavad minevikusündmusi. Halvema mälu tõttu ütluste andjas tekkiv ebakindlus tõeste vastuste suhtes muudab ta haavatavaks sugestiooni poolt. Surve tekib nii kontekstist (ülekuulamissituatsioon), kui ka küsitleja autoriteedist (võimuesindaja)⁸⁵. Halvem mälu ja sellest tulenev ebakindlus küsimustele vastamisel seletab seda, miks

⁸² Drake, K. E. Individual differences in interrogative suggestibility: Life adversity and field dependence. *Psychology, Crime & Law*, 2011, 17(8), 677–687

⁸³ Nurmoja, M., Bachmann, T. (2008) On the role of trait-related characteristics in interrogative suggestibility: An example from Estonia. *TRAMES*, 12(3), 225–237

⁸⁴ Gudjonsson, 2003 lk 384-385

⁸⁵ Zangrossi, A. , Sartori, G. et al Memory Performance Predicts Interrogative Suggestibility better than global Cognition in olddr adults with subjective cognitive complaints. *Consciousness and Cognition* 84 (2020): lk 9

vanemad inimesed kipuvad olema rohkem sisendatavad⁸⁶. Teisalt oma mälu umbusaldamine ei ennusta kõrgemat ülekuulamis-sisendatavust⁸⁷.

Vanus ja ülekuulamis-sisendatavus

Uuringud on näidanud vanuselisi erinevusi ülekuulamis-sisendatavuse määras. Siinkohal on asjakohane meelde tuletada ülekuulamis-sisendatavuse tüübid: (i) allumine suunavatele ja eksitavatele küsimustele (tulem); ja (ii) allumine negatiivsele tagasisidele (nihe). On leitud, et alla 12-aastaste laste ülekuulamis-sisendatavus tervikuna on kõrgem, kui teistel vanusegruppidel⁸⁸. Põhjused peituvad eelkõige laste madalamas kognitiivses võimekuses ja halvemas mälus⁸⁹. Suunavatele ja eksitavatele küsimustele alluvad noorukid ja nooremad täisealised vähem, kui vanemaealised. Põhjus on selles, et halvem mälu on oluline tegur eksitavatele küsimustele allumisel ja vanemaealiste mälu on halvem, kui noorukitel ja nooremel täisealistel. Muster on mõnevõrra erinev negatiivsele tagasisidele allumise osas. Negatiivsele tagasisidele reageerivad noorukid vähem, kui alla 12-aastased lapsed kuid rohkem, kui nooremad täiskasvanud ja vanemaealised. Täisealiste hulgas ei ole negatiivsele tagasisidele reageerimise osas erinevusi. Noorukite mälu on küll võrdne nooremate täisealiste omaga, kuid enesekindlus ei ole veel välja arenenud ja nad alluvad seetõttu paremini autoriteedi mõjule, mis võib seletada kõrgemat allumist negatiivsele tagasisidele.⁹⁰

Psühholoogiline haavatavus ja ülekuulamis-sisendatavus

Kim E. Drake ja kolleegide uurimistöök keskendub ülekuulamis-sisendatavuse-seoste elus kogetud negatiivsete sündmuste ja psühholoogilise haavatavusega. Need uuringud on näidanud, et inimesed, kes on kogenud intensiivseid negatiivseid elusündmusi (lähedase kaotus, vägivald), on suurema tõenäosusega vastuvõtlikumad suunavatele

⁸⁶ Gudjonsson, Clark

⁸⁷ Dudek, I., Polczyk, R. Memory distrust and suggestibility: A registered report. *Legal Criminal Psychology* 2024; 29; 100-123 lk 117

⁸⁸ Gudjonsson 2003, lk 380

⁸⁹ Ceci, S., Bruck, M. Suggestibility of the Child Witness: A Historical Review an Synthesis. *Psychological Bulletin*. 113(3):403-439 lk 412

⁹⁰ Polczyk, R., Weseolowska, B. e al. Age Difference in Interrogative Suggestibility: A Comparison between Young and Older Adults. *Applied Cognitive Psychology* 18: 1097-1105 2004 lk 1105

küsimustele ja negatiivsele tagasisidele ülekuulamise käigus. Nad võivad kergemini muuta oma vastuseid või isegi anda valesid ülestunnistusi, eriti kui nad tunnevad end ebakindlalt või surve all olevana. Suurenenud sisendatavus võib olla seotud madalama stressitaluvuse ja püüdega samastuda intervjuueerijaga. See tähendab, et inimesed, kes on kogenud tõsisid eluraskusi, võivad tulla halvemini toime ülekuulamisituatsiooniga seotud stressiga ja kogevad seetõttu situatsioonilist ärevust ning alluvad kergemini suunavatele küsimustele või negatiivsele tagasisidele.⁹¹ Lisaks on leitud, et ebaturvaline lähisuhe võib suurendada inimese haavatavust ülekuulamisolukordades⁹². Nimetatud uuringutest saab järeldada, et tõendiallika usaldusväärsuse hindamisel on oluline osata arvestada inimese elukogemuse ja psühholoogilise seisundiga. Traumakogemusega inimesed võivad tunda end ülekuulamise ajal ebakindlalt ja otsida kinnitust küsitlejalt, mis omakorda võib suurendada nende vastuvõtlikkust suunavatele küsimustele.

Kultuuriline taust ja ülekuulamis-sisendatavus

Inimese vastuvõtlikust ülekuulamis-sisendatavusele võivad mõjutada kultuurilised tegurid. Kultuurid, mida iseloomustab kõrge kollektivism, autoriteedile allumise normid ning harmoonia säilitamise väärtustamine, võivad suurendada üksikisiku kalduvust nõustuda suunavate või eksitavate küsimustega. On leitud, et Aasia ja Lähis-Ida kultuuriruumist pärit inimeste ülekuulamis-sisendatavuse määr võrreldes Euroopa päritolu katseisikutega on kõrgem. Autorite hinnangul tulenes see kultuurilistest ootustest autoriteetidega suhtlemise normide osas.⁹³ Sarnastele tulemustele on jõutud ka muudes uuringutes, kus kultuuriline taust, milles rõhutatakse suhtlemisel hierarhiat, on seotud suurema ülekuulamis-sisendatavuse määraga⁹⁴. Eriti haavatavad võivad sellistes

⁹¹ Drake, K. E., Bull, R., Boon, J. C. W. Interrogative suggestibility, self-esteem, and the influence of negative life-events. *Legal and Criminological Psychology*, 2008, 13(2), 299–307

⁹² Drake, K. E. The psychology of interrogative suggestibility: A vulnerability during interview 2011

⁹³ Gudjonsson, G. H., Harlow, T., & Bowstead, H. (2013). Interrogative suggestibility and cultural differences: A comparison between Asian and European adults. *Journal of Forensic Psychiatry & Psychology*, 24(2), 168–178. <https://doi.org/10.1080/14789949.2013.764465>

⁹⁴ Candel, I., Merckelbach, H., & Muris, P. (2001). Individual differences in interrogative suggestibility: The role of self-esteem, neuroticism, and compliance. *Personality and Individual Differences*, 30(3), 445–451. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(00\)00038-5](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(00)00038-5)

olukordades olla inimesed, kellel puudub piisav keeleoskus või asukohariigi (juhul kui tegemist on rändetaustaga inimestega) õigussüsteemi mõistmine, mis võib süvendada nende ebakindlust ja soodustada vastavust küsitleja ootustele.

3. Ülekuulamis-sisendatavuse mõju õigusemõistmisele

3.1. Ülevaade mõjust õigusemõistmisele

Ülekuulamis-sisendatavuse mõju õigusemõistmisele väljendub eelkõige tõendusteabe kvaliteedis. Teisisõnu, õigusemõistmise jaoks on oluline, et ütluste andmise käigus saadud ütlused vastaks tõele. Mida kõrgem on ülekuulamisele allutatud inimese ülekuulamis-sisendatavus, seda hoolikam ja tähelepanelikum peab olema menetleja. Liiga kõrge ülekuulamis-sisendatavus vähendab ütluste usaldusväärsust juhul, kui sisendatavus kallutab ütluste andjat eemale tõesest mälestusest⁹⁵. Seega ei muuda kõrge sisendatavuse määr ütluste andjat küll kõlbmatuks tunnistajaks, kuid eeldab keskmisest kõrgemat tähelepanelikkust võimalike sugesttiivsete mõjude avaldumise osas. Ebakvaliteetne tõendusteave võib viia ebaõigete või ebaproportsionaalsete süüdimõistmisteni. Menetlejal lasub suur vastutus, kuna nende teadmistes ja oskustes peitub sageli võti ülekuulamis-sisendatavusest lähtuva riski maandamiseks. Riske ei tule maandada mitte ainult menetleja kontrollile alluvate süsteemist tulenevate tegurite osas, vaid ka hindajapõhiste tegurite osas. Spetsialisti positsioon kätkeb endas vastutust ja teadlikkust, mida ütluste andjal ei pruugi olla, ning vastutus menetlusteabe kvaliteedi eest lasub eelkõige menetlejal, kui spetsialistist ametnikul.

Hugo Bedau ja Micheael Radelet' analüüsisid 1987. aastal 350 ebaõigesti süüdimõistetute juhtumit, kellest 90% puhul oli süütus analüüsi läbiviimise ajaks tõestatud. Peamiselt valeülestunnistuste alusel oli süüdi mõistetud 49 inimest uuritustest ehk 14%. Järgmised analoogsed uuringud said sama näitaja osas tulemused 14%-25%⁹⁶. Ei ole teada palju inimesi kokku mõistetakse süüdi valeülestunnistuste põhjal. Osa süüdimõistetuid rehabiliteeritakse hiljem, kuid tõenäoliselt ei jõuta paraku kõigi juhtumiteni.⁹⁷

⁹⁵ Bachmann 2023, lk 119-120

⁹⁶ Drizin, S. A, Leo, R. A. The Problem of false confessions in the post-DNA world. lk 902-906

⁹⁷ Kassin, S. M., Gudjonsson, G. H. The Psychology of Confessions. A Review of the Literature and Issues. lk 48

3.1.1. Võimalikud menetlusvigade allikad

Forst on liigitanud menetlusvead (i) õiguspärase menetluse vigadeks, sh ebaõigesti süüdimõistmised, ja (ii) karistamatuse vigadeks, sh karistusest pääsemine.⁹⁸ Näiteks Janet Comminsi mõrvajuhtumi puhul mõisteti Noel Jones ebaõigesti süüdi mõrva eest, mida ta ei sooritanud ja rehabiliteeriti 40 aastat hiljem Stephen Houghi õige süüdimõistmisega. Kuna Jones mõisteti ebaõigesti süüdi, pääses Hough (vähemalt esialgu) karistusest. Ülekuulamis-sisendatavuse seisukohalt on olulisem esimene liik – õiguspärase menetluse vead. Menetlusvead, mis tulenevad ülekuulamis-sisendatavusest on tingitud inimese mälu ebatäiuslikkusest, hinnangute kallutusest ja protseduuri läbiviimise vigadest.⁹⁹ Selliseid menetlusvigu on võimalik minimeerida psühholoogia eriteadmiste abil. Uuringud on näidanud, et peamiselt ilmnevad menetlusvead kohtueelses menetluses, eriti ülekuulamissituatsioonis. Näitena võib tuua tõendite arvesse võtmata jätmise, tõendite fabritseerimise, tuginemise kaudsetele tõenditele, valeülestunnistused ja ebausaldusväärsed tunnistajate ütlused. Nimetatutest viimased kaks viga võivad muuhulgas olla põhjustatud ülekuulamisele allutatud inimese ülekuulamis-sisendatavusest.¹⁰⁰ Seega saab öelda, et ebaõigeid süüdimõistmisi põhjustavad ülekuulamis-sisendatavuse poolt mõjutatud menetlusvigu põhjustavad (i) valed üleülestunnistused, ja (ii) tunnistajate ekslikud ütlused. Teisisõnu, valeülestunnistused ja tunnistajate valeütlused on peamised menetlusvigade allikad.¹⁰¹

Valeülestunnistus on igasugune sellise kuriteo üleülestunnistamine, mida üleülestunnistaja ei ole toime pannud. Paljud valeülestunnistused avastatakse enne kohtumenetlust, kuid osa neist juhtumeist jõuab süüdimõistva otsuseni. Tegelik süütus ei kaitse inimest võimaluse eest anda vääralt oma süüd tunnistavaid ütlusi.¹⁰² Valeülestunnistused on kõige levinum menetlusvigade allikas. Valeülestunnistus võib olla vabatahtlik või uurimisasutuse poolt esile kutsutud.¹⁰³ Vabatahtlik üleülestunnistus tähistab olukorda, kus inimene tunnistab vabatahtlikult ilma uurimisasutuse poolse surveta üles kuriteo, mida ta tegelikkuses ei

⁹⁸ Poyser, S., Milne, R. The time between a case of ‘wrongful’ and ‘rightful’ conviction in the UK: Miscarriage of justice and the contribution of psychology to reforming the police investigative process. *Police Science and Management* 2021, vol 23(I) 5-16

⁹⁹ Bachmann 2015 lk 255

¹⁰⁰ Poyser, Milne

¹⁰¹ Bachmann, 2015; Drizin, Leo

¹⁰² Bachmann 2008, lk 256

¹⁰³ Bachmann 2015, lk 256-257

sooritanud. Vabatahtliku ülestunnistuse puhul võib motiiviks olla kihlvedu, suutmatus eristada tegelikkust ja fiktsiooni, tegeliku kurjategija kaitsmine, soov avaldada kellelegi muljet, tähelepanujanu või soov teha nalja, adumata selle tagajärgi.¹⁰⁴

Uurimisasutuse poolt esile kutsutud valeülestunnistus võib olla sunnitud-allutatud või sunnitud-sisendatud.¹⁰⁵ Sunnitud-allutatud valeülestunnistuse ajend on vastupidiselt vabatahtlikule ülestunnistusele uurimisasutuse poolt surveamine, millele kahtlustatav allub, lootes saada mingit tasu, mida talle kas verbaalselt või mitteverbaalselt lubatakse. Tüüpilised tasulubadused on võimalus minna koju või magama, lahkuda ülekuulamissituatsioonist, sõltlaste puhul uimastav aine, toit, võimalus helistada. Kahtlustatav võib küll aduda valeülestunnistuse tagajärgi, kuid saabuv tasu kaalub subjektiivselt üles võimaliku ebamugavuse tulevikus. Kahtlustatav võib isegi naiivselt arvata, et tõde tuleb kohe avalikuks või loota, et tema advokaat aitab ta välja.¹⁰⁶ Ülekuulamis-sisendatavusega on seotud sunnitud-sisendatud valeülestunnistused.

Sunnitud-sisendatud valeülestunnistuse puhul hakkab tegelikult süütu kahtlustatav ülekuulamise käigus uskuma teo toimepanemist, kuigi tal endal puudub mälestus sooritatud teost. Sugestiooni tulemusel tekivad mäluvead ja kahtlustatav hakkab ise uskuma süü olemasolusse ja annab vastavalt sellele ütlusi. Sunnitud-sisendatud ülestunnistuses mängib olulist rolli mälu usaldamatuse sündroom. Mälu usaldamatuse sündroom muudab inimese vastuvõtlikuks sugestioonile, inimene kahtleb oma mälus ja toetub välistele vihjetele ja soovitustele. Mälu usaldamatuse sündroom võib esineda kahel kujul. Esimesel juhul puudub inimesel mingil põhjusel mälestus kõnealuse aja kohta täiesti. Kuigi inimesel puudub mälestus teost, mille sooritamises teda süüdistatakse, puudub tal ka mälestus sellest, et ta tegu ei sooritanud. Teisel juhul on inimene algselt veendunud, et ta pole kõnealust tegevust sooritanud, kuid menetleja-poolse sugesttiivse suhtluse tulemusel hakkab ta kahtlema oma mälus. Altimad surveamistele alluma ja valeülestunnistusi andma on need ülekuulamis-sisendatavuse suhtes vastuvõtlikumad inimesed, kes on sotsiaalselt

¹⁰⁴ Gudjonsson, 2003 lk 194-195

¹⁰⁵ Ibidem

¹⁰⁶ Kassin, Gudjonsson,

haavatavad – noored, madalate kognitiivsete võimetega inimesed ja vaimse tervise probleemidega inimesed.¹⁰⁷

Teine menetlusvea allikas, mis on seotud ülekuulamis-sisendatavusega, on tunnistajate ütlused. Siinkohal on oluline meelde tuletada, et kõigi tõele mittevastavate ütluste puhul ei ole asjakohane rääkida menetleja sugestiivsest mõjust, tõele mittevastav ütlus võib olla ka teadlik vale või põhjustatud tajueksimustest. Tõendiallika usaldusväärsus koosneb kolmest komponendist – informatsiooni vastuvõtmine, informatsiooni salvestamine ja informatsiooni taasesitamine. Vead ilmnevad tõenäoliselt juba informatsiooni vastuvõtmise etapis. Informatsiooni vastuvõtmine sõltub vastuvõtja sisemistest, aga ka väliskeskonna teguritest. Seega on informatsiooni vastuvõtmise kvaliteet (i) individuaalne ning (ii) olukorrapõhine. See tähendab, et informatsioon, mida salvestatakse, on juba ebatäpne, ja seda kahte tüüpi põhjustel. Informatsiooni salvestamine tähendab tunnistaja puhul tema võimet kõike täpselt ja moonutusteta vastu võtta ning kadudeta meeles pidada. Nagu juba märgitud, on nii tajumine, kui kogetu salvestamine keerukad protsessid, mille tulemusel erinevate inimeste kogemused ühest sündmusest võivad olla täiesti erinevad. Informatsiooni taasesitamise puhul aga räägime rohkemast kui tunnistajale endale teadaolevalt õigete ütluste andmisest.¹⁰⁸ Ülekuulamis-sisendatavuse puhul mängib olulist rolli menetlejast ja situatsioonist endast tulenev võimalik sugestiivne mõju, mis ilmneb informatsiooni taasesitamise etapis. Sugestiivne mõju võib avalduda verbaalselt või mitteverbaalselt.

Kõige tuntum ja enimräägitud verbaalse mõjutamise vorm on suunavad ehk sugestiivküsimused. Suunavad küsimused on küsimused, mis sisaldavad viiteid oodatava vastuste kohta. Suunav küsimus esitatakse eesmärgiga saada nõustumine või mittenõustumine mingi konkreetse asjaolu kohta, tegemist on täpsustava ja asjaolusid kontrolliva küsimusega. Arvestades, et tegemist on täpsustava/kontrolliva küsimusega, ei sobi suunavad küsimused asjaolude kindlakstegemiseks, kuna võivad mõjutada ütluste andja meenutuste suunda. Suunavate küsimuste esitamisel tekib oht, et endas kahtlev või menetlejale meelepärane olla sooviv ülekuulata võib alluda suunavale

¹⁰⁷ Scherr, K. C. et al Cumulative Disadvantage: A Psychological Framework for Understanding How Innocence Can Lead to Confession, Wrongful Conviction, and Beyond Perspectives on Psychological Science (2020) 1–31 lk 2

¹⁰⁸ Randma, P. Isikulise tõendiallika usaldusväärsuse kontroll Juridica 9/2021, 636-646

vihjele ja ei lähtu ütluste andmisel oma tegelikest mälestustest. Suunavate küsimuste abil kogutud tõendusteave on kallutatud ja ebausaldusväärne, lähtudes pigem menetleja ootustest või eesmärkidest, kui tegelikest sündmustest. Sellisel juhul ei ole võimalik olla kindel, et ütluste sisu peegeldab ütluste andja poolt tegelikult tajutud kogemust.¹⁰⁹

Suunav on näiteks küsimus, mis:¹¹⁰

- sisaldab teavet, mida ülekuulata ei ole veel ise maininud. Vastaja võib eeldada, et teave on oluline või toimus kindlasti, kuigi tal endal ei pruugi olla mälestust sellest.
- sisaldab ammendavaid vastusevariante, suunates vastajat nende hulgast valima, kuigi ükski neist ei pruugi olla õige.
- väljendab küsitleja arvamust ja ootust. Selliselt esitatud küsimus võib tekitada küsitletavas survet jagada küsitleja arvamust. Küsitleja positsioon spetsialistina ja võimalik tajutav autoriteetsus suurendab survet veelgi.
- viitab asjaolule, mille olemasolust vastaja teadlik ei ole. Vastaja võib sellisel juhul vastata oletuse põhjal või anda vastuse millegi osas, mille kohta tal tegelikult mälestust ei ole.
- ütleb „õige“ vastuse ette. Sellises küsimuses on vastus juba sees ja vastajal jääb üle ainult kaasa noogutada.
- sisaldub mõne isiku nimi, kelle nime vastaja ise pole maininud või kelle nime ta üldse ei tea. Vastaja võib tunda survet kinnitada isiku viibimist või oletada vastust.

Suunavad küsimused võivad oluliselt mõjutada ütluste usaldusväärsust, eriti laste, traumakogemusega isikute või muude rohkem mõjutustele alluvate gruppide puhul. Küsitlemisel tuleks seetõttu eelistada avatud, neutraalseid ja mitte-eeldavaid küsimusi, mis annavad küsitletavale ruumi oma kogemuste vabaks kirjeldamiseks. Aktsepteeritav ei tohiks olla ka olukord, kus suunav küsimus on juba esitatud ja taibates viga, see küsimus sõnastatakse ümber. Kui suunav küsimus on juba esitatud, siis isegi juhul, kui menetleja sõnastab küsimuse ümber, on sugestiivne mõju tõenäoliselt juba ilmnunud. Menetleja peab olema väga hoolikas, jälgides oma küsimuste mõju ja arvestades võimalike sugestiooni ilmingutega, mis võivad ülekuulamissituatsioonis esile tulla.

¹⁰⁹ Krüger, lk 59

¹¹⁰ Ibidem

4. Ülevaade erinevatest praktikatest, mida rakendatakse ülekuulamis-sisendatavuse vähendamisel

4.1. Rahvusvaheline praktika

Tõendiallika usaldusväärsuse küsimus on universaalne probleem, millega seistakse silmitsi kõigis riikides, kus püüeldakse ausa ja objektiivse menetluse suunas. Ülekuulatavate kalduvus alluda välisele survele ja võtta omaks küsitlaja poolt esitatud väär- või moonutatud informatsiooni, võib mõjutada olulisel määral kohtumenetluse käiku ja õigusemõistmise tulemust. Kuna tõendamisel tuginetakse sageli just ütlustele, on ülekuulatava ülekuulamis-sisendatavuse määr oluline tegur tõendite kogumisel. Riigid rakendavad ülekuulamissituatsioonis tõendite usaldusväärsuse tagamiseks mitmeid meetmeid. Järgnevalt on välja toodud mõned näited, kus ühe olulise tegurina on arvestatud ülekuulatavate ülekuulamis-sisendatavust, kui võimalikku ütluste sisu mõjutavat asjaolu. Peamiselt rakendatakse kolme tüüpi meetmeid, mida saab seostada ülekuulamis-sisendatavuse määra arvestamisega ülekuulamissituatsioonis: (i) standardiseeritud küsitlemise protseduurid koos täpsete juhenditega; (ii) küsitlemise protseduuri õiguslik regulatsioon või juhised; (iii) eksperthinnangute kasutamine tuvastamaks vastuvõtlikkust sisendatavusele.

Standardiseeritud küsitlemise protseduuride näitena saab tuua kaks levinumat mudelit – PEACE intervjuerimise mudel, mida rakendatakse täisealise ülekuulamisele allutatud isiku suhtes, ja NICHD küsitlemismeetod seksuaalse väärkohtlemise kogemusega alaealiste ülekuulamise läbiviimiseks. Mõlemad mudelid arvestavad, et ülekuulamissituatsioonis võivad inimesed olla vastuvõtlikud küsitlejast lähtuvale sugestioonile.

PEACE intervjuerimise mudel

PEACE intervjuerimise mudel võeti kasutusele 1993. aastal Suurbritannias. Mudeli väljatöötamise ajendiks said mitmed riiki vapustanud kaasused, kus isikud olid süüdi mõistetud valeülelunnistuse alusel. Mudeli kasutusele võtmisega loodi eetilsem, ülekuulamisele allutatud isikut arvestavam, lähenemine ülekuulamisele. Mudeli eesmärk on tagada aus, süsteemne ja õiglane ülekuulamise protsess. Ülekuulamise

rõhuasetus liikus ülestunnistuse saamiselt usaldusväärse informatsiooni kogumisele.¹¹¹ Mudelis on kasutusel kahte tüüpi intervjuud: vestluse juhtimine (*conversation management*), et tulla toime küsitletavast lähtuva vastupanuga, ja kognitiivne intervjuu (*cognitive interview*), mida kasutatakse koostööalimate ülekuulatavate puhul¹¹².

Akronüüm PEACE tähistab mudeli viit etappi, mida kasutatakse uurimisorganite poolt struktureeritud küsitluste läbiviimisel nii kahtlustatavate, kui tunnistajate puhul.¹¹³

1. Planeerimine ja ettevalmistus (*preparation and planning*). Esimene, planeerimise etapp, on intervjuu alustala. Tõhus ettevalmistus aitab vältida eksimusi. Küsitleja kogub olemasoleva taustainformatsiooni, analüüsib seda ja määratleb intervjuu eesmärgid.
2. Kaasa ja selgita (*engage and explain*). Teises etapis tutvustatakse ülekuulatavale ülekuulamise juures viibivaid isikuid, selgitatakse intervjuu läbiviimise eesmärki ja protsessi. Etapi eesmärk on usalduse tekitamine küsitleja ja ülekuulatava vahel.
3. Selgitused (*account, clarification, and challenge*). Kolmandas etapis selgitab küsitleja välja juhtumi asjaolud¹¹⁴. Vastavalt vajadusele kasutatakse intervjuu läbiviimisel vestluse juhtimise või kognitiivse intervjuu tehnikat¹¹⁵. Soodustatakse vaba meenutust, kuid vajadusele esitatakse täpsustavaid küsimusi ja tuuakse välja vastuolusid¹¹⁶.
4. Intervjuu lõpetamine (*closure*). Intervjuu lõpetamise etapis teeb küsitleja intervjuu tulemustest kokkuvõtte kasutades võimalusel ülekuulatava poolt kasutatud sõnastust. Vajadusel saab ülekuulatav informatsiooni täpsustada või lisada.

¹¹¹ Gudjonsson, 2003 lk 53-54

¹¹² Poyser, S., Milne, R. The time between a case of 'wrongful' and 'rightful' conviction in the UK: Miscarriage of justice and the contribution of psychology to reforming the police investigative process. *Police Science and Management* 2021, vol 23(I) 5-16 lk 11

¹¹³ Gudjonsson 2003, lk 53

¹¹⁴ The Science of Interviewing. P.E.A.C.E A different approach to investigative interviewing.

<https://www.fis-international.com/assets/Uploads/resources/PEACE-A-Different-Approach.pdf>

¹¹⁵ Gudjonsson 2003, lk 53

¹¹⁶ The Science of Interviewing. P.E.A.C.E A different approach to investigative interviewing.

<https://www.fis-international.com/assets/Uploads/resources/PEACE-A-Different-Approach.pdf>

Intervjuu lõpetamise etapi eesmärk on tagada, et küsitaja ja ülekuulataja on esitanud informatsioonist ühte moodi aru saanud.¹¹⁷

5. Intervjuu hindamine (*evaluate*). Viies etapp on niiöelda intervjuu järgne etapp. Etapp koosneb kolmest osast: (i) intervjuu käigus kogutud informatsiooni hindamine; (ii) kogutud informatsiooni mõju hinnang menetlusele, ja (iii) küsitaja hinnang enda sooritusele vastavalt esimeses etapis seatud eesmärkidele.¹¹⁸

Empiirilised uuringud on näidanud, et PEACE mudeli rakendamine vähendab sugestiivsete tehnikate kasutamist ja suurendab vaba meenutuse osakaalu intervjuudes¹¹⁹. Seeläbi aitab PEACE mudel vähendada ülekuulamis-sisendavuse määra ja saada tegelikke vastaja mälu põhinevaid ütlusi. Tuleb märkida, et magistr töö autoril ei õnnestunud leida uuringut, mis oleks uurinud PEACE mudeli võimalikku ülekuulamis-sisendatavust vähendavat mõju kõrge ülekuulamis-sisendatavuse määraga isikute puhul. PEACE mudel arvestab, et inimesed on mõjutatud hindajapõhistest ja süsteempõhistest teguritest ja maandab riske, mis võivad tekkida. Samas kõrge isikupõhistest teguritest tuleneva ülekuulamis-sisendatavuse määraga inimeste, nagu näiteks traumakogemusega või intellektipuudega inimeste, puhul võib siiski olla paslik rakendada täiendavaid meetmeid. Näitena täiendava meetme kohta võib tuua ülekuulamise videosalvestamise, mis aitab vältida korduvküsitlemist ja sellest tulenevat võimalikku valede mälestuste tekkimise tõenäosust.

NICHD küsitlemismeetod laste küsitlemisel

NICHD küsitlemismeetod on välja töötatud Ameerika Ühendriikide riiklik lapse tervise ja inimarengu instituut (National Institute of Child Health and Human Development, NICHD) poolt spetsiaalselt seksuaalse väärkohtlemise kogemusega laste ülekuulamise läbiviimiseks. Meetod võtab arvesse laste kognitiivset arengut ja mälu protsesside eripära võrreldes täisealiste isikutega. Olulisel kohal on lapse ettevalmistamine küsitlemiseks. Rõhutatakse vajadust luua last toetav õhkkond, mis soodustaks vaba meenutust ja küsitaja kohandumist lapse arenguliste eripäradega. Esimeses faasis

¹¹⁷ Ibidem

¹¹⁸ Ibidem

¹¹⁹ Walsh, D., Milne, R. Perceptions of benefit fraud staff in the UK: Giving P.E.A.C.E a chance? Public Administration 2007/85, No 2, lk 525-540

tutvustab küsituleja lapsele ennast ja küsitlemise reegleid ning püüab aru saada, kas laps saab aru mõistetest “tõde” ja “vale”. Seejärel uuritakse üht lapse jaoks neutraalset sündmust, kasutades sama taktikat, nagu hiljem küsitlemise faasis. Tegemist on last küsitlemise faasiks ettevalmistava faasiga, niiöelda treeningfaasiga. Küsitlemise faasis kasutatakse esiti meenutusi hõlbustavade ja avatud küsimusi ning hiljem vajadusel täpsustavad küsimusi. Meetod pöörab erilist tähelepanu aspektidele, mida laps ise ei käsitle. Küsitlemine lõppeb lapse jaoks neutraalse sündmuse uurimisega.¹²⁰

NICHD küsitlusmeetodi rakendamisel peetakse oluliseks ülekuulamiste videosalvestamist. Videosalvestamine aitab vältida lapse korduvat ülekuulamist, mis traumeerib last ja ühtlasi vähenab lapse ütluste täpsust.¹²¹

NICHD küsitlusmeetod võtab arvesse, et laste ülekuulamis-sisendatavuse määr on kõrgem, kui täisealiste isikute puhul ja püüab ühtlasi last kaitsta korduva traumeerimise eest. Nagu märgitud, kasutatakse ühe meetmena ülekuulamiste videosalvestamist. Teiseks peetakse oluliseks avatud küsimusi ja vaba meenutuse soodustamist. Avatud küsimused (nt "Räägi mulle kõigest, mis juhtus") soodustavad vaba meenutust ja vähendavad riski, et intervjuerija juhib vastuseid teadmatult soovitud suunas. Vastupidi, suunatud või suletud küsimused (nt "Kas ta lõi sind?") võivad sisendada informatsiooni, mida tunnistaja algselt ei meenutanud. Kolmandaks julgustatakse lapsi väljendama oma ebakindlust olukorras, kus laps juhtunud hästi ei mäleta. See aitab vältida olukordi, kus laps annab vastuse, mida tema hinnangul küsituleja ootab.¹²²

Nii PEACE intervjuerimise mudel, kui NICHD küsitlusmeetod eeldavad rakendajatelt mitmepäevase koolitusprogrammi läbimist.¹²³

¹²⁰ Liivamägi-Hitrov, A., Kask, K. Lapse küsitlemise käsiraamat. Justiitsministeerium. Tallinn 2016 lk 131-133

¹²¹ Ibidem

¹²² Ibidem

¹²³ Walsh, Milne; Liivamägi-Hitrov, Kask;

4.2. Võimalused ülekuulamis-sisendatavuse vähendamiseks Eesti õiguses

Eesti Vabariigi õigusaktid ei defineeri küll ülekuulamis-sisendatavuse mõistet, kuid kriminaalmenetlusõigus teatud määral võimalusi ülekuulamis-sisendatavuse määra vähendamiseks.

Kriminaalmenetluse läbiviimisel on kehtestatud mitmed reeglid, mille järgimine tagab, et ülekuulamise tulemused oleksid kehtivad. Määratletud on nii see, kellelt ja millisel juhul on ütluste võtmine õigustatud kui ka see, kus ja kuidas ülekuulamine läbi viiakse. Seaduslikud on ainult need ülekuulamised, mis vastavad reeglitele nii eesmärgi, sisu, kui läbiviimis- ja jäädvustusprotseduuride osas.¹²⁴ Mõne reeglid arvestavad, et inimesed on mõjutatavad ja aitavad kaasa ülekuulajast lähtuva mõju vähendamisele. Enamik aspekte, mida võiks seostada ülekuulamis-sisendatavusega ja mida oleks ülekuulamis-sisendatavuse seisukohast võetuna (ja seega ka usaldusväärsete ütluste aspektist vaadatuna) oluline reguleerida, on reguleerimata. Puuduvad ka vastavad seadusesätteid täpsustavad või täiendavad normatiivtekstid või ka muud juhised. Mõned aspektid on reguleeritud, nagu näiteks suunavate küsimuste esitamist reguleerivad sätted, teiste kasutamine ja rakendamise tõhusus sõltub eelkõige menetlejate teadlikkusest ja oskustest.

Suunavate küsimuste esitamist puudutavad sätted kriminaalmenetluse seadustikus

Oluline aspekt ülekuulamis-sisendatavuse määra vähendamisel on suunavate küsimuste esitamise regulatsioon karistusseadustikus. Üldjuhul on suunavate küsimuste esitamine keelatud. KrMS § 68 lg 1 teine lause sätestab suunavate küsimuste esitamise keelu välja arvatud KrMS § 288¹ lõikes 2 punktides 2-5 sätestatud alustel. Viidatud sättest tulenevalt on kohtueelses menetluses lubatud kohtu loal ülekuulamise ladusama kulgemise eesmärgil suunavate küsimuste esitamine (i) väite või asjaolu kohta, milles puudub vaidlus; (ii) kui küsimus on vajalik küsitluse eseme sissejuhatamiseks; (iii) tunnistajate osas, kellel on vanuse või tervises seisundi tõttu raske mõista mittesuunavaid küsimusi; ja (iv) kui tunnistaja kinnitab, et mäletab küsitluse esemeks olevaid asjaolusid halvasti. Tegemist on kinnise loeteluga alustest, mille esinemisel on suunavad küsimused lubatud. Sätte sõnastusest tuleneb, et suunavate küsimuste esitamine on

¹²⁴ Krüger, 2008 lk 6-7

võimalik ainult kohtu loaga ja erandina, kuid sätte kohaldamine praktikas küsitav. Kuigi § 288¹ lg 2 viitab, et suunavate küsimuste esitamise kohtueelses menetluses on võimalik kohtu loal, siis praktikas kohtueelses menetluses ülekuulamise läbiviimisel ei otsusta kohus tegelikkuses küsimuste lubamise üle.¹²⁵ Seega on kohtueelses menetluses võimalus esitada kohtu poolt lubatavat liiki suunavaid küsimusi, kuid kohus ei ole selles küsimuses pädev luba andma. Suunavate küsimuste esitamise üle otsustab menetleja (ülekuulamist läbi viiv isik).¹²⁶ Kirjanduses on leitud, et kohtueelses menetluses peaks suunavate küsimuste esitamine olema keelatud, kuna menetluses esitatud suunavad küsimused võivad mõjutada sama ülekuulatava tunnistusi kohtulikul uurimisel.¹²⁷ Selle seisukohaga tuleb nõustuda, kuna kohtueelse menetluse eesmärk on koguda tõendusteavet ja luua kohtumenetluseks vajalikud tingimused, see tähendab, et tegemist on kohtumenetlust ettevalmistust ettevalmistava etapiga. Ülekuulamise eesmärk on teha kindlaks juhtunu asjaolud ja saada aru, millised on ütlusi andva isiku võimalikult suures ulatuses objektiivseid asjaolusid peegeldavad mälestused. Suunavad küsimused võivad mõjutada olulisel määral ütluste andja mälestusi.

KrMS § 288¹ lõikes 2 punktides 2-5 sätestatud alused suunavate küsimuste lubamiseks kohtueelses menetluses on osaliselt küsitavad. Viidatud paragrahvi lõike 1 punkt 2 lubab kohtu loal esitada suunavaid küsimusi sellise asjaolu kohta, mille osas puudub vaidlus. Kohtueelse menetluse eesmärk on vastavalt KrMS § 211 kohtueelse menetluse tõhus läbiviimine ja tõendamiseseme väljaselgitamine. Selles etapis kogutakse tõendeid, selgitamiseks välja süüdistatavat ja kahtlustavat õigustavad ja süüstavad asjaolud. Samas ei ole täpsustatud, millised on olukorrad, kus kohtueelses menetluses on või ei ole vaidlust.¹²⁸ KrMS § 288¹ lg 2 p 5 sätestab suunavate küsimuste lubamise alusena asjaolu, et tunnistaja ei mäleta / mäletab halvasti küsitluse esemeks olevaid asjaolusid. Nimetatud asjaolud suunavate küsimuste alusena võivad olla asjakohased ristküsitluse kontekstis, kui on eelnevalt juba teada, et küsitletav on asjaolu kohta varem ütlusi andnud. Puuduvate mälestuste suunavate küsimuste abil meenutamine kohtueelse menetluses on küsitava väärtusega.

¹²⁵ Sillaots, M. § 68/7 Kergandberg, E., Pikamäe, P. (koostajad)

¹²⁶ Sillaots, M. § 68/7 Kergandberg, E., Pikamäe, P. (koostajad)

¹²⁷ Sillaots, M. Kohtulik uurimine ja tõendamisvõimalused kriminaalmenetluses. *Juridica VIII/2012*, 625-633: lk 629

¹²⁸ Sillots, M. § 68/7 Kergandberg, E., Pikamäe, P. (koostajad)

Eelnevat kokku võttes: kohtueelses menetluses otsustab ülekuulamise läbiviija ise suunavate küsimuste vajaduse ja lubatavuse üle¹²⁹. Teatud juhul võib objektiivsetest asjaoludest tingituna olla suunavate küsimuste esitamine põhjendatud. Tegemist ei tohiks siiski olla reeglina, vaid iga kord põhjalikult kaalutud erinevaid aspekte arvesse võtva otsusega. Suunavate küsimuste esitamise eesmärk menetluses ei tohi olla ütluste andja sugesttiivne mõjutamine¹³⁰. Ülekuulamise läbiviijal lasub vastutus tuvastada, mil määral on ütluste andja ülekuulamis-sisendatav ja seeläbi tagada, et saadud ütlused oleksid võimalikult tõele vastavad. Siinkohal omab olulist tähtsust see, kuidas ülekuulaja oma otsused teeb ja/või nendeks vajalikku teavet kogub, kas kasutades valideeritud teaduslikku meetodit või tuginedes sisetundele.

Alaealiste kui haavatava sihtgruppi ülekuulamist puudutav regulatsioon ja alaealiste vastu suunatud seksuaalkuritegude uurimisele spetsialiseerunud üksused Politsei- ja Piirivalveametis

Lapse küsitlemine on komplitseeritud ja erineb olulisel määral täisealise küsitlemisest. Selleks on rida põhjuseid. Lapse mälu on üldjuhul halvem, kui täieealisel, mistõttu ta unustab asju kiiremini. Oskamatult läbi viidud ülekuulamine võib last tõsiselt traumeerida. Uuringud on näidanud, et alaealised on vastuvõtlikumad ülekuulamis-sisendatavusele, kui täiskasvanud ja kuigi ülekuulamis-sisendatavuse määr sõltub konkreetse lapse kognitiivsetest võimetest ja tema mälust, peetakse üldiselt eriti vastuvõtlikuks alla 12-aastaseid lapsi. Eesti õiguses on alaealiste ülekuulamisele allutatud isikute suhtes ette nähtud erireeglid, millest mõne võib seostada ülekuulamis-sisendatavuse määraga. Osalt on tegemist pigem soovitude, kui reeglina.

KrMS § 70 lg 2 p 1 kohaselt tuleb noorema kui kümneaastase lapse puhul kaasata ülekuulamisse lastekaitsetöötaja, sotsiaaltöötaja, õpetaja või psühholoog, kui menetlejal endal puudub asjakohane väljaõpe ja korduv ülekuulamine võib mõjuda kahjulikult alaealise psüühikale. Magistritöö autor on seisukohal, et alaealise ülekuulamist ei tohiks, sõltumata sellest, kas ülekuulamise juures viibib spetsiaalse väljaõppega spetsialist või mitte, läbi viia isik, kellel puudub asjakohane väljaõpe. Ülekuulamist viib

¹²⁹ Sillaots 2012, lk 629

¹³⁰ Aas, N. § 2281/3 Kergandberg, E., Pikamäe, P. (koostajad)

läbi ja ülekuulamise käiku kontrollib menetleja, eelnimetatud spetsialist saab olla lapsele vaid toeks. KrMS § 38 lõikest 6 tulenevalt ei või menetlustoimingusse kaasatud isik selle käiku sekkuda. Seega ei anna asjakohase väljaõppe saanud spetsialist ülekuulamisele, kui menetlustoimingule läbiviimise mõttes eriti midagi juurde, kuna ta ei saa sekkuda, kui menetlejal puuduvad oskused menetlustoimingu läbiviimiseks alaealisega. Isegi kui ülekuulamise juures viibiv isik sekkuks ja viitaks, et juba esitatud küsimus oli suunav või kui menetleja mõjutas ütluste andjat muul viisil, on mõjutus juba toimunud. Spetsialisti kohalolu ei välista suunavate küsimuste esitamist ega nende kahjulikku mõju ütluste kvaliteedile või mõjutustele altimale grupile muul sobimatul viisil ülekuulamise läbiviimist. Lapsed on sugestiivsusele eriti avatud ja suunava küsimuse mõju avaldub ka juhul, kui menetleja küsimuse hiljem ümber formuleerib. Alaealise ülekuulamise juurde last toetava spetsialisti, nagu lastekaitsetöötaja, sotsiaaltöötaja, õpetaja või psühholoogi kaasamine, võib lapsele kahtlemata mõjuda turvaliselt ja võtta maha survet „õigesti“ vastamise osas. Kuid see ei aita tingimata olulises ulatuses kaasa ülekuulamis-sisendatavuse määra vähendamisele.

KrMS § 70 lg 3 kohaselt tuleb alaealise ülekuulamine videosalvestada, kui seda plaanitakse kasutada tõendina kohtumenetluses ja kui (i) tunnistaja on noorem, kui kümneaastane ja korduv ülekuulamine võib mõjuda kahjulikult tema psüühikale; või (ii) tunnistaja on noorem, kui neljateistkümneaastane ja ülekuulamine on seotud perevägivaldaga või seksuaalse väärkohtlemisega; või (iii) tunnistaja on kõne-, meele-, vaimupuudega või psüühikahäirega ning alaealise vahetu ülekuulamine kohtus ei ole võimalik tema vanuse või vaimse seisundi tõttu. Korduvat ülekuulamist alla kümneaastase lapse puhul tuleks igal juhul vältida ja viia ülekuulamine läbi selliselt, et istungil oleks võimalik kasutada lapse ülekuulamise asemel videosalvestist.¹³¹ KrMS § 290¹ lg 1 sätestab võimaluse jätta loetletud juhtudel alaealine tunnistaja kohtusse kutsumata ja lubada tõendina esitada alaealise poolt kohtueelses menetluses antud ütlusi, kui need on videosalvestatud ja kaitsjal on olnud võimalus esitada tunnistajale kohtueelses menetluses küsimusi tõendamiseseme asjaolude kohta. Korduvalt ühe ja sama küsimuse küsimine on üks verbaalse sisendamise meetoditest. Sama võib öelda, kui isikut kuulatakse ühes asjas üle korduvalt. See kehtib ka täisealiste puhul. Laste osas peaks korduvat ülekuulamist igal juhul vältima, kuna nemad on

¹³¹ Sillaots, M. § 70/7 Kergandberg, E., Pikamäe, P. (koostajad)

ülekuulamis-sisendatavusele vastuvõtlikumad. Praktikas võib ette tulla olukordi, kus oskamatult läbi viidud ülekuulamise tõttu tuleb laps uuesti üle kuulata isegi juhul, kui ülekuulamine videosalvestati eesmärgiga vältida lapselt korduvalt ütluste võtmist. See on üks põhjustest, miks on oluline tagada alaealiste ülekuulamisega tegelevatele spetsialistidele põhjalik väljaõppe ja jätkukoolitused.

Alaealiste vastu suunatud seksuaalkuritegude uurimisega tegelevad igas politseiprefektuuris spetsiaalsed lastekaitseüksused. Lastekaitseüksus on saanud väljaõppe alaealiste ülekuulamiseks. Väljaõppe hõlmab nii teoreetiliste teadmiste omandamist kui ka praktiliste oskuste treeningut. Regulaarne täiendõpe ja omandatu järjepidav rakendamine praktikas aitavad kaasa sellele, et nii hindajapõhistest kui ka süsteempõhistest teguritest tulenevad riskid oleksid maandatud.

Muude alaealiste vastu suunatud kuriteoliikide uurimiseks uurimisasutustes eraldi spetsialiseerumist ei ole. See tähendab, et alaealisi kuulavad üle menetlejad, kelle jaoks ülekuulamise läbiviimine alaealisega võib olla üks paljudest tööülesannetest. Kaugemas Eesti nurgas võib alaealise ülekuulamist ette tulla paar korda aastas. Alaealiste ülekuulamisi, mis eeldavad oma keerukuse tõttu põhjalikke teadmisi, võib ette tulla halvemal juhul paar-kolm aastas. Nii vähene praktika ei ole oskuste säilitamiseks piisav, isegi kui läbitud on põhjalik koolitus.

5. Ettepanekud kohtueelses menetluses ülemäärase ülekuulamis-sisendatavuse avaldumise vähendamiseks

Ülekuulamis-sisendatavuse vähendamisel Eestis võiks olla kaks suunda, mis on vastastikku täiendavad ja mida tuleb parema tulemuse saavutamiseks rakendada koos. Esiteks, sätestada õigusaktides võimalused ülekuulamis-sisendatavusega arvestamiseks ja alused ülemäärase sisendatavuse tõenäosust vähendavate meetmete rakendamiseks. Paralleelselt tuleb parandada õigusspetsialistide teadlikkust, et nad oskaksid ära tunda hindajapõhiseid ja süsteempõhiseid tegureid, mis mõjutavad menetlusosaliste ülekuulamis-sisendatavuse määra.

Magistritöö kirjutamise käigus kujunesid töö autoril välja järgmised seisukohad kohtueelse menetluse tingimustes ülekuulamis-sisendatavuse avaldumise vähendamise ja tõendusteabe kvaliteedi tõstmise osas.

Ülekuulamis-sisendatavuse mõiste ja hindamise põhimõtete integreerimine õigusaktidesse

Kriminaalmenetluse seadustikus tuleks sõnastada põhimõte, mille kohaselt tuleb hinnata ütluste usaldusväärsust, arvestades isiku hindajapõhiseid tegureid ja ülekuulamis-sisendatavuse määra. Kehtivas õiguses ülekuulamis-sisendatavuse mõistet defineeritud ei ole. Tegemist ei ole põhimõttega, mis välistaks ühe või teise tõendiallika, vaid pigem võimalusega võtta hindajapõhiseid ja süsteempõhiseid tegureid paremini ja igakülsemalt arvesse ning minimeerida neist tulenev risk tõendiallika usaldusväärsusele.

Kohtupraktikas on toodud välja, et ütluste hindamisel peab võtma arvesse kõiki ütluste usaldusväärsust potentsiaalselt mõjutavaid asjaolusid¹³². Mõnevõrra täpsemalt on riigikohus seostanud tõendiallika usaldusväärsust isikuomaduste ja sündmuse tajumise asjaoludega¹³³. Nimetatud asjaolusid täpsustades võiks jõuda selleni, et tõendite hindamiselt tuleb vähemalt teatud ulatuses arvestada ülekuulamis-sisendatavuse määra.

¹³²RKKKo 15.02.2019, 1-18-1247, p 37

¹³³RKKKo 3-1-1-100-15 p 16

Seda eriti, pidades silmas kohtukaasuseid, milles peamine tõendamiskoormus on suulistel ütlustel, mis saadakse ülekuulamise käigus. Ometi puuduvad täpsemad juhised, mis selgitaksid kuidas ja milliseid tegureid hinnata.

Ülekuulamis-sisendatavuse mõiste defineerimine seaduses tähendaks sammu edasi psühholoogiliselt teadlikuma ja õiglasema kriminaalmenetluse suunas. See võimaldaks ütluste hindamisel arvestada mitte ainult nende sisu ja vormiga, vaid ka nendeni jõudmise protsessi arvatava adekvaatsusega, pidades silmas selle protsessi tagajärje usaldusväärsust. Selgus looks eelduse teaduspõhisemaks praktikas rakendamiseks ja tõendite tõhusamaks hindamiseks.

Viia sisse ülekuulamis-sisendatavuse määra hindamine individuaalsete kaitsevajaduste hindamise ühe osana ja täpsustada individuaalsete kaitsevajaduste hindamiskriteeriume

Kriminaalmenetluse seadustik § 37² sätestab kohustuse hinnata füüsilisest isikust kannatanu individuaalseid kaitsevajadusi. Kuigi seaduses sisaldub säte individuaalse kaitsevajaduse hindamise kohta, on tegemist üldise reegluga, mis jätab palju tõlgendamise ruumi. Puudub täpsem regulatsioon või juhised selle kohta, mida ja kuidas tuleb arvestada. Teatud aspektid individuaalsete kaitsevajaduste osas võiksid olla aktuaalsed ka ülekuulamis-sisendatavuse määra arvestamise ja hindamise osas.

Individuaalne kaitsevajadus on KaRS § 37² lg 1 määratletud kui vajadus erikohtlemise ja kaitse järele. KaRS § 37² sätestab füüsilisest isikust kannatanu individuaalse kaitsevajaduse hindamise vajaduse ja põhimõtted. Iga kannatanu puhul tuleb hinnata, kas ta võib vajada kriminaalmenetluses erikohtlemist ja kaitset ning vajadusel seda pakkuda. Teiste asjaolude hulgas tuleb hindamisel võtta arvesse kannatanu isikuomadusi. Vastavalt hindamise tulemusele on võimalik rakendada kannatanu turvalisus tagavaid meetmeid, nagu näiteks kohandatud ruum, eriteadmistega spetsialist. Loetelu ei ole ammendav, kuid määratletud on, et tegemist peaks olema kriminaalmenetluse seadustikus sätestatud võimalusega. Tegemist on proaktiivse kohustusega. Kriminaalmenetluse seadustik sisaldab sätteid kannatanu erikohtlemise kohta. Tunnistajate kohta analoogne säte puudub, kuigi praktikas võib ka tunnistaja olla

erilise kaitsevajadusega isik. Kannatanu individuaalse kaitsevajaduse hindamise põhimõte lähtub eeldusest, et kannatanu haavatavus tuleneb kuriteo läbi kogetud traumast ja erikohtlemise rakendamine on vajalik traumast taastumise toetamiseks.¹³⁴ Traumat (traumasündmus kui negatiivne elukogemus) kogenud inimesed on tõenäolisemalt alati alluma sugesttiivsetele küsimustele. See võib olla oluline teadmine näiteks perevägivalda kuritegude uurimisel. Siinkohal võib olla asjakohane ühe võimaliku kaitsevajaduse tuvastamiseks hinnata kannatanu ülekuulamis-sisendatavust. Riigikohus on selgitanud, et osutatud sätet tuleb tõlgendada koosmõjus Euroopa Parlamendi ja nõukogu 25. oktoobri 2012. a direktiiviga 2012/29/EL, millega kehtestatakse kuriteoohvrite õiguste ning neile pakutava toe ja kaitse miinimumnõuded (edaspidi direktiiv). Direktiivi art18 seostab kuriteoohvri kaitseks kasutatavaid meetmeid vajadusega kaitsta kannatanut korduva ohvriks langemise, hirmutamise ja kättemaksu eest, sealhulgas kuriteoohvri psüühilise, emotsionaalse või psühholoogilise traumeerimise ohu eest, ja vajadusega kaitsta kannatanu väärkust ülekuulamise ja tunnistuse andmise ajal¹³⁵. Tõepoolest, intensiivsete traumaatilisi elusündmusi kogenud inimesed on tõenäolisemalt alati alluma sugesttiivsetele küsimustele. See võib olla oluline teadmine näiteks lähisuhtevägivalda (perevägivalda) kuritegude uurimisel. Magistritöö autorile on teadmata, kas keegi hindab lähisuhtevägivalda juhtumite uurimisel individuaalseid kaitsevajadusi ka ülekuulamis-sisendatavuse aspektist (isegi, kui ülekuulamis-sisendatavuse mõistet ei defineerita) või üritatakse eelkõige vältida kannatanu traumeerimist.

Täiskasvanu individuaalne kaitsevajadus võib lisaks kannatanu staatusele tuleneda paljudest muudest asjaoludest. Magistritöö autor leiab, et individuaalse kaitsevajaduse hindamise põhimõte peaks rakenduma ka tunnistajate, kahtlustatavate ja süüdistatavate osas. Ühe individuaalse kaitsevajaduse hindamiskriteeriumina tuleks määratleda ülekuulamis-sisendatavus.

Riigikohus nentis oma lahendis 1-18-1247, et kriminaalmenetluse seadustik ei sätesta täisealise vaimse alaarenguga kannatanu ja tunnistaja ülekuulamise erisusi kohtueelses menetluses ja asus seisukohale, et tegemist on seaduselüngaga. Vaimse alaarenguga täisealise tunnistaja ja kannatanu ülekuulamisel tuleb arvesse võtta tema arengutaset ja

¹³⁴ Ohvriabiseaduse eelnõu 702 SE seletuskiri, lk 8

¹³⁵ RKKKo 2.12.2022, 1-20-7059, p 19

selles tulenevat vajadust eritingimuste järele ning nende ütluste avaldamisel tuleb analoogia korras lähtuda KrMS §-des 70 ja 290¹ sätestatust.¹³⁶ Tähele tuleb panna, et juttu on nii kannatanu kui tunnistaja võimalikust vajadusest erikohtlemise järele. Nimetatud lahendi jõustumise ajal ei kehtinud veel eelnimetatud KrMS § 37². Magistritöö autori hinnangul võiks individuaalse kaitsevajaduse hindamise kohustuse nimetatud lahendi alusel laiendada ka tunnistajale.

Otsustamine individuaalsete kaitsevajaduste üle ei tohiks olla pelgalt kõhutunde küsimus. Kasutama peaks kombineeritud varianti, kus on olemas valideeritud hindamisvahend, mis määratleb kriteeriumid, mille puhul on paslik rakendada kaitsemeetmeid ülekuulatava kaitseks ja/või testida ütluste andja ülekuulamis-sisendatavuse määra ning vajadusel rakendada meetmeid hindajapõhiste ütluste tõepärasust moonutavate tegurite maandamiseks.

Valideerida Gudjonssoni test Eesti populatsiooni tarbeks

Kriminaalasjas tähtsust omavate asjaolude tõendamine peab tuginema usaldusväärsetele tõenditele.¹³⁷ Sugestiivsed küsimused on ütluste andmisel üks olulisemaid mäluvigade allikaid ja võivad kompromiteerida tõendusteabe usaldusväarsust. Skaala pakutud viisil kasutusele võtmise negatiivse poolena võidakse näha ajakulu. Kõigi kannatanute ja tunnistajatega testi läbiviimisele võib kuluda tõe poolest märkimisväärne aeg, kuid hindamisvahendit ei pea kasutama kõigi kannatanute ja tunnistajate hindamiseks. Töö autori ettepaneku kohaselt tähendab hindamisvahendi kasutusele võtmine eelkõige seda, et teatud kriteeriumite esinemisel kasutatakse Gudjonssoni skaalat, hindamaks mil määral võib tunnistaja või kannatanu alluda ülekuulamissituatsioonis sugestiivsele mõjule. Saadud tulemus võimaldab otsustada, kas ja milliseid ülekuulamis-sisendatavust vähendavaid meetmeid konkreetsel juhul võiks rakendada.

Gudjonssoni skaala kasutuselevõtmine aitab teaduspõhise meetodiga hinnata ka ülekuulamisele allutatud alaealiste ülekuulamis-sisendatavust. Üldjoontes hinnatakse

¹³⁶ RKKKo 1-18-1247 p 48

¹³⁷ Kergandberg, E., Kangur, A. et al. Sissejuhatus kohtumenetluse õpetusse. Eesti kohtumenetlusõiguse võrdluspilt. Tallinn: Juura 2008, lk 373

rohkem ülekuulamis-sisendatavaks alla kaheteistkümneaastased lapsed. Ülekuulamis-sisendatavus on seotud mälu ja kognitiivsete võimetega ning ühevanused lapsed võivad olla väga erinevate vaimsete võimetega ning metakognitiivsete intellektuaalsete oskustega. Kui kriminaalmenetluse seadustiku kohaselt lähtutakse alaealise tunnistaja suhtes ülekuulamise erisuste rakendamisel lapse vanusest, siis skaala kasutuselevõttuga oleks võimalik teha rohkem isikukeskseid otsuseid.

Võib kerkida küsimus, et miks on oluline kasutada ülekuulamis-sisendatavuse hindamisel mingit ühte kindlat hindamisvahendit. Hinnang kui subjektiivne kognitiivne tegelikkuse peegeldus ei ole sama, mis on see tegelikkus ise.¹³⁸ Gudjonssoni skaala on eksperimentaalselt valideeritud ülekuulamis-sisendatavuse mõõtmise meetod, mis tähendab, et on empiiriline, usaldusväärne ja põhineb suure hulga andmete analüüsil suure hulga eri uurimiste tulemusena. Katsed on näidanud Gudjonssoni skaala tõhusust ülekuulamissituatsioonis sugestiivsetele küsimustele antud vastuste ja negatiivsele tagasisidele allumise mõõtmisel, mistõttu skaala on kasulik abivahend usaldusväärse tõendusmaterjali kogumisel.

Täpsustada kohtueelses menetluses suunavate küsimuste esitamise lubatavuse regulatsiooni kriminaalmenetluse seadustikus

KrMS § 68 lg 4 teine lause lubab kohtueelses menetluses esitada tunnistajale suunavaid küsimusi üksnes KrMS § 288¹ lõikes 2 punktides 2-5 sätestatud alustel. Viidatud säte on mitmes osas ebaselge. Esiteks, viidatud on vaid osadele KrMS § 288¹ lõikes 2 toodud alustele suunavate küsimuste lubatavuse osas. Ühtlasi on vaja analüüsida, mida tähendab ja kuidas on rakendatav üks või teine alus kohtueelse menetluse tingimustes. Teiseks, suunavate küsimuste esitamine on võimalik kohtu loal. Viimane toob kaasa tõlgenduslikke probleeme selles osas, kas üldse ja millisel juhul on suunavad küsimused kohtueelses menetluses ülekuulamissituatsioonis lubatud. Kohus ei otsusta kohtueelses menetluses suunavate küsimuste esitamise üle. Suunavate küsimuste esitamine on sel juhul menetleja otsustada.¹³⁹

¹³⁸ Bachmann 2023, lk 170

¹³⁹ Sillaots, M. § 68/7 Kergandberg, E., Pikamäe, P. (koostajad)

Täpsustada tuleks suunavate küsimuste lubatavus erinevate gruppide puhul. Teatud haavatavate gruppide, nagu laste ja puudega inimeste, kalduvus ülekuulamis-sisendatavusele on kõrgem. Suunavaid küsimusi puudutav regulatsioon peaks eraldi sätestama suunavate küsimuste esitamise aspektid ka haavatavate gruppide puhul.

Ettepaneku eesmärk on eelkõige ebaselguse kõrvaldamine. Suunavate küsimuste regulatsioon ei peaks olema jäik, vaid peaks jätma ruumi teatavale ülekuulatavast sõltuvale paindlikkusele.

Teha kohustuslikuks kõrge ülekuulamis-sisendatavuse määraga ülekuulatavate ülekuulamise videosalvestamine.

KrMS § 64 lg 3 sätestab võimaluse kasutada ülekuulamise läbiviimisel videosalvestamist. Tegemist on võimalusega, millest tuleb ülekuulamisele allutatud isikut küll teavitada, kuid ei pea saama tema nõusolekut. Kõigi ülekuulamiste videosalvestamine aitab kaasa ülekuulamise kvaliteetsemale (sh kallutusi minimiseerivale) sisule ja tõendusallika usaldusväarsuse tagamisele.¹⁴⁰ Salvestatavaks ülekuulamiseks peab menetleja põhjalikumalt ette valmistuma, mis tähendab ka küsimuste põhjalikumalt ettevalmistust ja analüüsi muuhulgas võimalike esitamistele tulevate küsimuste osas¹⁴¹. Põhjalik ettevalmistus vähendab juhuslikkuse mõju suunavate küsimuste esitamisele. Kui hiljem, tõendite hindamisel, tekib siiski kahtlus ülekuulamise läbiviija verbaalses või mitteverbaalses sugestiivses mõjus ütluste sisule, on võimalik salvestise läbivaatamisel anda sellekohane hinnang. Videosalvestise eelis helisalvestise ees on võimalus hinnata keskkonnast ja mitteverbaalsest suhtlemisest tulenevaid sugestiivseid mõjusid. Tõendusallika usaldusväarsuse tagamisele aitab kaasa ka see, et ülekuulamisele allutatud isik, olles teadlik ütluste videosalvestamisest, võib vältida tahtlike ebatäpsusi või valeütlusi.¹⁴²

¹⁴⁰ Kroonberg, R. Isikulise tõendi problemaatika kriminaalmenetluses ja võimalikud lahendused. Sisekaitseakadeemia toimetised. Sisekaitseakadeemia: Tallinn 2009 lk 110

¹⁴¹ Krüger, lk 22

¹⁴² Kroonberg lk 110

Videosalvestamine julgustab ametnikke loobuma vanadest intervjuerimistaktikatest ja rakendama kognitiivset intervjuud. Ühes eksperimendis küsitlesid menetlejad kahtlusaluseid, kes olid süüdi või süütud pisivarguse toimepanemises. Osa menetlejaist informeeriti sellest, et neid filmitakse, teisi ei informeeritud. Eksperimendi tulemused näitasid, et need menetlejad, kes olid teadlikud filmimisest kasutasid vähem survestavaid intervjuerimistehnikaid ja rohkem kognitiivsel intervjuul põhinevat tehnikat kui need, keda ei informeeritud.¹⁴³

Kriitikana võib meetodile ette heita ajakulu, mis tekib hiljem salvestuse vaatamisel ja ütluste protokollimisel. Meetodi eesmärk ei ole salvestuse korduv ülevaatamine, vaid eelkõige võimalus vajadusel hinnata kas ja mil määral ilmnes ülekuulamisele allutatud isiku puhul ülekuulamis-sisendatavust. Menetleja võib ütlusi jooksvalt protokollida või koostada protokoll salvestise alusel hiljem¹⁴⁴ vastavalt konkreetsele ülekuulamissituatsioonile. Hilisema protokoll koostamise eelis jooksvalt protokollimise ees on võimalus pöörata ülekuulamise sisule ja ülekuulamisele allutatud isikule suuremat tähelepanu. Samuti on eeliseks väikese ekspertgrupi osalemise võimalus hilisemal salvestise analüüsil eriti vastuoluliste või keeruliste juhtumite korral.

Kriminaalmenetluse seadustik ei sisalda sätteid täiskasvanud tunnistajate ütluste videosalvestamise kohta kohtueelses menetluses isegi kui nad on mingil põhjusel keskmisest haavatavamad ja sel põhjusel sugestioonile kergemini alluvad. Iseenesest ei ole ütluste videosalvestamine keelatud, KrMS § 64 lg 3 lubab tehnikavahendite kasutamise tõendite kogumisel. Sätetatud on teavitamiskohustus tehnikavahendi kasutamise puhuks, millest saab järeldada, et ütluste andja nõusolek ei ole vajalik.

Võtta kasutusele standardiseeritud küsitlemise protseduurid koos täpsete juhenditega küsitlemise läbiviimiseks

Standardiseeritud küsitlemismeetodite kasutuselevõtt õiguskaitses ja laste kaitse valdkonnas on oluliselt muutnud uurimisintervjuude praktikat, parandades kogutava

¹⁴³ Scherr, K. C. et al Cumulative Disadvantage: A Psychological Framework for Understanding How Innocence Can Lead to Confession, Wrongful Conviction, and Beyond Perspectives on Psychological Science (2020) 1–31 lk18

¹⁴⁴ Krüger, lk 84

teabe kvaliteeti ja usaldusväarsust. Sellised meetodid nagu NICHD küsitlusmeetod ja PEACE mudel pakuvad struktureeritud ja teaduslikult valideeritud raamistikke, mille eesmärk on toetada tõendite kogumist viisil, mis vähendab teadlikult sisendatavuse, sugestiivsuse ja eksliku teabe riski¹⁴⁵

Üks standardiseeritud küsitlemismeetodite peamisi eeliseid on intervjuude usaldusväarsuse ja järjepidevuse suurendamine. Struktureeritud juhendid aitavad vältida juhuslikke ja ebajärjekindlaid küsitlemistehnikaid, mis võivad viia ebausaldusväärsete ütlusteni. Järgides läbimõeldud küsimuste hierarhiat – alustades avatud küsimustest ja liikudes vajadusel suunatud küsimusteni – tagatakse, et kogutud teave põhineb võimalikult suures ulatuses vabalt meenutatud sündmustel, mitte intervjuu käigus esile kutsutud kujutlustel või oletustel.¹⁴⁶

Teiseks toetavad standardiseeritud meetodid küsitlejate professionaalse pädevuse kasvu. Läbimõeldud protokollid ja koolitusprogrammid aitavad küsitlajatel arendada teadlikkust oma rollist mälu protsesside mõjutajana ning õpetavad strateegiaid, kuidas teadlikult vältida sisendatavust ja survet. See suurendab küsitlejate enesekindlust ja parandab intervjuude kvaliteeti, eriti keerulistes juhtumites nagu laste väärkohtlemise kahtlused või traumaatiliste sündmuste tunnistamine¹⁴⁷.

Samuti soodustavad standardiseeritud küsitlemismeetodid intervjuude läbipaistvust ja õiguskaitse süsteemi legitiimsust. Kui küsitlemise protsess on läbipaistvalt dokumenteeritud ja vastab rahvusvaheliselt tunnustatud standarditele, on võimalik hilisemates menetlusetappides, näiteks kohtus, hinnata kogutud ütluste usaldusväarsust objektiivsemalt. See aitab vältida väärkohtuotsuseid ja toetab ausa õigusemõistmise põhimõtteid.

Lisaks võimaldavad standardiseeritud küsitlemisprotokollid paremini käsitleda haavatavate isikute erivajadusi. Näiteks NICHD küsitlemismeetodi ja PEACE mudeli

¹⁴⁵ Lamb, M. E., Orbach, Y., Hershkowitz, I., Esplin, P. W., Horowitz, D. (2007). A structured forensic interview protocol improves the quality and informativeness of investigative interviews with children: a review of research using the NICHD Investigative Interview Protocol. *Child Abuse & Neglect*, 31, 1201–1231

¹⁴⁶ Orbach, Y., Hershkowitz, I., Lamb, M. E., Sternberg, K. J., Esplin, P. W., Horowitz, D. (2000). Assessing the value of structured protocols for forensic interviews of alleged child abuse victims. *Child Abuse and Neglect*, 24, 733–752.

¹⁴⁷ Ibidem

struktuurid on kohandatavad sõltuvalt intervjueeritava vanusest, kognitiivsest võimekusest ja emotsionaalsest seisundist, pakkudes piisavat paindlikkust ilma intervjuu põhieesmärke ohustamata. See on eriti oluline laste, intellektipuudega inimeste ja traumakogemusega isikute küsitlemisel. Empiirilised uuringud on näidanud, et standardiseeritud küsitlemismeetodite rakendamine toob kaasa sisukamate, detailsemate ja tõepärasemate ütluste suurenemise, võrreldes mittestruktureeritud või ad hoc lähenemistega.¹⁴⁸ Sellised tulemused kinnitavad, et hästi välja töötatud juhised ei ole pelgalt teoreetilised juhised, vaid neil on otsene ja praktiline mõju õiguslike otsuste kvaliteedile.

Kokkuvõttes pakuvad standardiseeritud küsitlemismeetodid tugeva aluse eetiliseks, teaduspõhiseks ja tõhusaks uurimisintervjuuks. Need aitavad kaitsta nii tunnistajaid kui ka uurimisprotsessi usaldusväärsust, luues raamid, mille sees on võimalik koguda õiglasi ja täpseid ütlusi, mis peavad vastu ka õigussüsteemi rangetele nõuetele.

Kohustusliku koolitusprogrammi ja jätkukoolituse väljatöötamine

Ülekuulamise tulemused sõltuvad muuhulgas menetleja teadmistest ja oskustest ülekuulamise läbiviimisel. Menetleja saab teadlikult vähendada endast sõltuvaid ülekuulamis-sisendatavust soodustavaid tegureid ja võtta arvesse ülekuulamisele allutatud inimese erivajadusi ning tõsta seeläbi toimingute kvaliteeti. Kõige olulisem muutuja ülekuulamissituatsioonis on küsimused.¹⁴⁹ See tähendab, et menetleja peab olema väga hoolikas, jälgides oma küsimuste mõju ja arvestades võimalike sugestiivsete ilmingutega. Näiteks võivad haavatavad ülekuulatavad tunda suuremat soovi menetlejaga nõustuda ja annavad ütlusi, mida menetleja nende arvates kuulda soovib.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Lamb, M. E., Orbach, Y., Hershkowitz, I., Esplin, P. W., Horowitz, D. (2007). A structured forensic interview protocol improves the quality and informativeness of investigative interviews with children: a review of research using the NICHD Investigative Interview Protocol. *Child Abuse & Neglect*, 31, 1201–123

¹⁴⁹ Kask, K., Tohvelmann, M-L. From Child to Adult Victims and Witnesses: Ways of Improving the Quality of Investigative Interviews. *Juridica International* 31/2022; 136-146: lk 137

¹⁵⁰ Kask., Tohvelmann, lk 138

Kui menetlustoiminguid viivad läbi asjatundlikud spetsialistid, on suurem tõenäosus, et tõendusteave on kvaliteetne.

Menetlustoimingute tõhusust on võimalik tõsta, pakkudes spetsialistidele järjepidevalt võimalust omandada uusi teadmisi. Mitmetes riikides, sealhulgas Eestis, läbi viidud uuringud näitavad, et intervjuude läbiviimisel kasutatakse peamiselt nõ mittesoovitavaid küsimusi, nagu suunavad küsimused, kinnised küsimused ja valikvastustega küsimused ning harva avatud küsimusi. Koolitusi on võimalik läbi viia erinevates vormides ja erineva kestusega.

Mari-Liis Tohvelmann ja Kristjan Kask, tuginedes uurimuste tulemustele, on käsitlenud erinevate koolituste tugevusi ja andnud soovitusid ülekuulamisintervjuusid läbiviivatele ametnikele suunatud koolituse kohta. Koolitusi on võimalik läbi viia erinevates vormides ja erineva kestusega. Koolituse planeerimisel on hea meeles pidada teatud olulisi põhimõtteid:¹⁵¹

- (i) lühike ja intensiivne teooriale orienteeritud koolitus suurendab osalejate teadmisi teemakäsitlusest, kuid raskusi võib tekkida teadmiste praktikas rakendamisel;
- (ii) tõhus koolitus on mitme päevane ja koosneb teoreetilistest loengutest ja töötubadest, kus saab harjutada intervjuu läbiviimist;
- (iii) võimalus saada konstruktiivset tagasisidet nii koolituse ajal kui ka pärast koolituse lõppemist soodustab omandatud teadmiste kinnistumist;
- (iv) arvutipõhised lahendused toetavad intervjuueerimisoskuste arendamist.

¹⁵¹ Kask., Tohvelmann, lk 143

KOKKUVÕTE

Käesolev magistritöö käsitles mõjutamispsühholoogia rolli kriminaalmenetluse kontekstis, keskendudes spetsiifiliselt isiku ülekuulamissisendavuse nähtusele. Töö eesmärk oli analüüsida tegureid, mis mõjutavad ülekuulamissisendavust, ning pakkuda Eesti kontekstis välja lahendusi, mis aitaksid vähendada ütluste andmisel esinevat mõjutatavust ja tagaksid õiglasema ja objektiivsema kohtueelse ning kohtumenetluse. Läbivaks sihiks oli leida viise, kuidas menetlusprotsessis suurendada ütluste tõesust ja vähendada väliste tegurite võimalikku mõju ütluste andmisele.

Töö esimene osa keskendus mälu ja meenutamise psühholoogiliste protsesside kirjeldamisele. Mälu ei ole sündmuste mehaaniline salvestus, vaid dünaamiline ja konstruktiivne protsess, mida mõjutavad mitmed tegurid nagu tajude, emotsioonid, varasemad kogemused ja keskkonnast tulenevad mõjud. Ütluste andmisel tuleb arvestada, et meenutus on allutatud nii sisemistele (isikupõhistele) kui ka välistele (süsteempõhistele) mõjutajatele. Hindajapõhiste teguritena käsitleti näiteks aja möödumist sündmusest, sündmuse kestust, meenutaja isikuomadusi ja kokkupuuteid täiendava, sageli eksitava teabega. Süsteempõhiste teguritena analüüsiti intervjuueerimise meetodeid, füüsilist ja vaimset keskkonda ning küsitlaja ja ülekuulatava vahelisi suhtlusedünaamikaid.

Ülekuulamissisendavust defineeriti tuginedes Gudjonssoni ja Clarki töödele kui isiku vastuvõtlikkust küsitlemise käigus esitatavale tagasisidele ja suunatud informatsioonile, mis võib viia ütluste muutmiseni. Nähtus on eriti oluline arvestades kriminaalmenetluse eesmärki saavutada objektiivne tõde, ning seetõttu võib isegi väiksemgi kõrvalekalle küsitlemistehnikates või intervjuueeritava tajus põhjustada kogu menetluse tulemuste moonutamise.

Teises osas analüüsiti rahvusvahelist praktikat ja meetmeid, mida eri riigid on rakendanud ütluste usaldusväärse tagamiseks ja ülekuulamissisendavuse vähendamiseks. Esile tõsteti kaks laialdaselt tunnustatud standardiseeritud küsitlemismeetodit: PEACE mudel ja NICHD protokoll. PEACE mudel, mida kasutatakse täiskasvanute ülekuulamisel, rõhutab intervjuu hoolikat ettevalmistust, avatud küsimuste kasutamist, mitte-sugestiivset lähenemist ning protsessi lõpus kriitilist

hindamist. NICHD protokoll on mõeldud laste ja noorte küsitlemiseks ning selle eesmärk on tagada avatud ja mittejuhtiv küsitlemisprotsess. Mõlemad mudelid põhinevad eeldusel, et inimene on ülekuulamissituatsioonis psühholoogiliselt haavatav ning vajab toetavat ja läbipaistvat käsitlust.

Töö kolmandas osas hinnati Eesti õiguskeskkonda ning analüüsi, kuivõrd Eestis kehtivad normid ja praktika arvestavad ülekuulamissisendavuse riski. Kuigi Eesti kriminaalmenetluse seadustik tagab teatud põhiõigused – näiteks õiguse kaitsjale ja ülekuulamiste salvestamise kohustuse –, puudub Eestis praegu standardiseeritud ja teaduspõhine küsitlemismetoodika. Ülekuulamisprotsessis ei ole selgelt reguleeritud suunavate küsimuste kasutamise piiranguid ning puuduvad ka instrumendid ülekuulatavate suggestiivsuse taseme hindamiseks enne ütluste võtmist.

Kriitilise puudusena tõi töö välja ka teadlikkuse ja koolituse nappuse ülekuulamissisendavuse ja mälu psühholoogia valdkonnas õiguskaitseasutustes. Kuigi mõned kaitsemeetmed kehtivad, ei ole need piisavad, et tagada tunnistajate ja kahtlustatavate ütluste täielik usaldusväärsus, eriti kui tegemist on haavatavate gruppidega nagu alaealised või intellektipuudega isikud.

Magistritöö praktiline väärtus seisneb tehtud ettepanekutes Eesti õiguskeskkonna arendamiseks. Autor soovib järgmisi meetmeid:

- Ülekuulamissisendavuse mõiste ja selle arvestamise põhimõtete viimine seadusandlusse,
- Ülekuulatava isiku individuaalsete kaitsevajaduste hindamise täiustamine, sealhulgas suggestiivsuse hindamine,
- Gudjonssoni testide valideerimine Eesti populatsioonile ja nende kasutuselevõtt,
- Suunavate küsimuste kasutamise rangem regulatsioon kriminaalmenetluses,
- Kohustuslik videosalvestus kõrge sisendavuse määraga isikute ülekuulamisel,
- Standardiseeritud küsitlemismetodite rakendamine, tuginedes PEACE või NICHD mudelitele,
- Õiguskaitseametnikele kohustusliku psühholoogiateadmistega koolitusprogrammi loomine ja rakendamine.

Õigusemõistmise kvaliteet sõltub suuresti sellest, kui võrd suudetakse tagada tunnistuste ja ütluste autentsus ning kaitsta neid menetluse jooksul mõjutamise eest. Ülekuulamissisendavuse arvessevõtmine ei ole mitte ainult menetluslik vajadus, vaid seotud otseselt õigusriigi põhimõtete ja inimõiguste kaitsega. Usaldusväärsete tõendite kogumine ja õiglase kohtumenetluse tagamine eeldavad teadlikkust inimese psühholoogilisest haavatavusest ja võimet kohandada küsitlemisprotsessi selliselt, et vältida mõjutamist.

THE ROLE OF INFLUENCE PSYCHOLOGY IN LEGAL PROCEEDINGS: FOCUSING ON INTERROGATIVE SUGGESTIBILITY

Summary

The aim of this master's thesis is to analyse the factors that may influence interrogative suggestibility and to propose solutions, in the Estonian context, that could help to reduce suggestibility during questioning and contribute to ensuring the legal quality of pre-trial and trial proceedings. The ultimate goal is to ensure that the proceedings are based as much as possible on actual circumstances and are minimally affected by any potentially elevated level of suggestibility in the individuals giving statements. In today's increasingly complex procedural environment, it is essential to consider a wide range of factors arising not only from the environment but also from the characteristics of the participants involved in proceedings — including victims, witnesses, and suspects. In striving towards a fair and correct outcome, specialised knowledge of psychology often proves highly beneficial.

This thesis seeks to answer the following research questions: (i) how does the level of an interviewee's interrogative suggestibility influence the outcome of legal proceedings; (ii) how can the degree of a person's suggestibility be identified prior to statement-giving; and (iii) whether and how suggestibility should be taken into account during the questioning process. The aims of the thesis are rooted in the principle that legal proceedings should strive for outcomes that are both just and accurate, with the reliability of gathered statements playing a decisive role.

Interrogative suggestibility is relevant in specific social situations — primarily when giving testimony in criminal proceedings during formal interrogation. In criminal proceedings, testimony refers to an investigative act aimed at obtaining statements from a witness, victim, or suspect regarding the circumstances of the case, either through free recall or in response to questions posed by an investigator. Gudjonsson and Clark define interrogative suggestibility as the extent to which an individual, in a closed social interaction setting, is susceptible to suggestions received during formal questioning, resulting in behavioural changes.

In both judicial and pre-trial proceedings, one of the main types of evidence is the testimony of witnesses, victims, and/or perpetrators. Interviewing participants is an integral part of investigating crimes, and the quality of interviews is critical for achieving reliable outcomes. It is essential to assess the truthfulness of testimonies and prevent procedural errors. Several factors may contribute to inaccurate statements, including perception and memory errors, lack of knowledge, intentional fabrication, misunderstandings arising from external influences, or cognitive errors. The latter category also includes biases introduced by interviewers. Within the procedural context, interrogative suggestibility has become a central concept. The degree of suggestibility exhibited by a statement-giver, and the interviewer's ability to manage it, can be critical in maintaining the reliability of testimonial evidence.

Memory recall is not a direct reproduction of past events. Instead, it is the outcome of interactions between the initial perception of events and cognitive processes during recall. Various subject-based and system-based factors can affect the recall process during testimony. The distinction between subject-based and system-based factors is not absolute; depending on circumstances, a factor could be classified into either category. Subject-based factors originate from the interviewee and the experienced event itself and are typically beyond the interviewer's control. Examples include the time elapsed since the event, the duration of the event, and exposure to media or co-witness influences. System-based factors, however, involve differences in procedural conduct and fall under the interviewer's control — such as the physical and psychological environment during interrogation. A major system-based factor is interrogative suggestibility, namely the extent to which the interviewee is influenced or biased by the interviewer.

Given the increasing complexity of investigative procedures today, it is critical to account for environmental factors as well as the personal characteristics of victims, witnesses, and suspects. Psychological expertise often plays a significant role in reaching a just and correct legal outcome. This thesis focuses on factors influencing the quality of testimony during pre-trial interrogations and offers general guidelines to help manage and reduce interrogative suggestibility. Assessment of suggestibility is not only relevant for witnesses and victims but also for suspects. Interrogation in pre-trial

proceedings is one of the most crucial acts aimed at gathering important testimonial evidence from individuals potentially connected to the investigated event. The effect of suggestibility on the accuracy of witness statements has been studied extensively. Research indicates that people are vulnerable to various forms of bias, making it crucial to understand how environmental conditions, psychological vulnerability, questioning techniques, personality traits, and other circumstances influence interrogative suggestibility. Recognising and mitigating situational and personal risk factors can reduce the risk of false statements and improve the quality of justice.

The issue of the reliability of testimonial evidence is a universal concern encountered across all legal systems that seek fair and objective proceedings. An interviewee's susceptibility to external influence — and their potential acceptance of inaccurate or distorted information introduced by the interviewer — can significantly affect the course and outcome of trials. Since testimonial evidence often plays a crucial role in legal decisions, an interviewee's level of suggestibility is a vital factor in the evidentiary process. Countries implement various measures during interrogations to ensure the reliability of testimonial evidence, particularly recognising the influence of suggestibility. These measures generally fall into three categories: (i) the use of standardized interviewing procedures with detailed guidelines; (ii) legal regulation or issuance of official guidelines governing questioning procedures; and (iii) the use of expert evaluations to assess an individual's susceptibility to suggestibility.

Examples of standardized interviewing procedures include two widely recognized models: the PEACE model, applied mainly in the interrogation of adults, and the NICHD investigative interview protocol, used predominantly for interviewing minors with experiences of sexual abuse. Both models recognize that individuals can be susceptible to suggestive influences during questioning. Both also require interviewers to undergo extensive training, with the goal of equipping them not only with technical skills but also with a deeper understanding of psychological vulnerabilities.

In light of the findings, the author of the thesis proposes the following recommendations for addressing interrogative suggestibility within the Estonian legal system:

- Integrating the concept of interrogative suggestibility and its assessment principles into legal acts.
- Including suggestibility assessment as part of evaluating individuals' special protection needs and clarifying the criteria for such evaluations.
- Validating the Gudjonsson Suggestibility Scales for use with the Estonian population.
- Specifying the regulations regarding the permissibility of leading questions in the Estonian Code of Criminal Procedure.
- Mandating the video recording of interrogations involving individuals with high levels of suggestibility.
- Implementing standardized interviewing procedures supported by clear operational guidelines.
- Developing a compulsory training and continuing education program to provide legal professionals with specialist knowledge in psychology.

KASUTATUD ALLIKAD

Kasutatud kirjandus

1. Aru, J., Tulver, K. Bachmann, T. It's all in your head: Expectation create illusory perception in a dual-task setup. *Consciousness and Cognition* 65 (2018) 197-208
2. Aru, J., Bachmann, T. Expectation creates something out of nothing: The role of attention in iconic memory considered. *Consciousness and Cognition* 53 (2017) 203-210
3. Bachmann, T. Kognitiivne psühholoogia karistusõiguslikus kontekstis. Tartu Ülikooli Kirjastus 2023
4. Bachmann, T. Psühholoogia. Raamat Juristile. Tallinn: Juura 2015
5. Bachmann, T., Maruste, R. Psühholoogia alused. 2. täiend. tr. Kirjastus Ilo 2003
6. Baxter, J. S., Boon, J. C. W., Marley, C. Interrogative pressure and responses to minimally leading questions. *Personality and Individual Differences* 40 (2006) 87-98
7. Candel, I., Merckelbach, H., & Muris, P. Individual differences in interrogative suggestibility: The role of self-esteem, neuroticism, and compliance. *Personality and Individual Differences* (2001) 30(3), 445–451
8. Ceci, S. J., Bruck, M. Suggestibility of the child witness: A historical review and synthesis. *Psychological Bulletin*, 113 (1993) 403–439
9. Drake, K. E. Individual differences in interrogative suggestibility: Life adversity and field dependence. *Psychology, Crime & Law*, 2011, 17(8), 677–687
10. Drake, K. E. The psychology of interrogative suggestibility: A vulnerability during interview. *Personality and Individual Differences* vol 49 issue 7, 2010, 683-688
11. Drake, K. E., Bull, R., Boon, J. C. W. Interrogative suggestibility, self-esteem, and the influence of negative life-events. *Legal and Criminological Psychology*, 2008 13(2), 299–307
12. Drizin, S. A, Leo, R. A. The Problem of false confessions in the post-DNA world. *North Carolina Law Review* 2008/82, 902-906
13. Dudek, I., Polczyk, R. Memory distrust and suggestibility: A registred report. *Legal Criminal Psychology* (2024) 29; 100-123

14. Gignac, G. E., Powell, M. B. A Psychometric Evaluation of the Gudjonsson Suggestibility Scales: Problems associated with measuring suggestibility as a difference score composite. *Personality and Individual Differences* 46 (2009) 88-93
15. Gudjonsson, G. H. *The Psychology of Interrogations and Confessions, A Handbook*. John Wiley & Sons 2003
16. Gudjonsson, G. H, Clark, N. K. Suggestibility in Police Interrogation: A Social Psychology Model. *Social Behaviour*, vol 1 (1986) 83-104
17. Gudjonsson, G. H., Harlow, T., Bowstead, H. Interrogative suggestibility and cultural differences: A comparison between Asian and European adults. *Journal of Forensic Psychiatry & Psychology*, (2013) 24(2), 168–178
18. Harwig, M., Granhag, P., Vrij, A. Police Interrogation from a Social Psychology Perspective. December 2005; *Policing and Society* 15(4): 379-399
19. Kask, K., Tohvelmann, M-L. From Child to Adult Victims and Witnesses: Ways of Improving the Quality of Investigative Interviews. *Juridica International* 31/2022; 136-146
20. Kassir, S. M., Gudjonsson, G. H. The Psychology of Confessions. A Review of the Literature and Issues. *Psychological Science in the Public Interest*. Vol 5, Issue 2, 2004, 33-67
21. Kergandberg, E., Kangur, A. jt Sissejuhatus kohtumenetluse õpetusse. Eesti kohtumenetlusõiguse võrdluspilt. Tallinn: Juura 2008
22. Kergandberg, E., Pikamäe, P. *Kriminaalmenetluse seadustik*. Komm vlj. Tallinn: Juura 2012
23. Kroonberg, R. Isikulise tõendi problemaatika kriminaalmenetluses ja võimalikud lahendused. *Sisekaitseakadeemia toimetised*. Sisekaitseakadeemia: Tallinn 2009
Arvutivõrgus:
<https://dspace.ut.ee/server/api/core/bitstreams/5d996b1d-3aa1-4dae-836a-63fb4d408543/content> 17.04.2024
24. Krüger, U. Ülekuulamine kohtueelses menetluses. Õiguslikud aspektid. *Sisekaitseakadeemia* 2008 Arvutivõrgus:
<https://dspace.ut.ee/server/api/core/bitstreams/7033bb76-90d9-4482-9f7d-e1ad22bf3e59/content> 23.03.2024
25. Leppik, J-K. Kelmuse toimepanemine konkludentse käitumise ja tegevusetusega. *Juridica* 6/2018, 412-421

26. Liivamägi-Hitrov, A., Kask, K. Lapse küsitlemise käsiraamat. Justiitsministeerium. Tallinn 2016
27. Lindmäe, H. Menetlustaktika I. Tartu: Juristide Täienduskeskus, 1995
28. Loftus, E. F. Planting misinformation in the human mind: A 30-year investigation of the malleability of memory. *Learning & Memory*, 2005 12(4), 361–366
29. Nurmoja, M., Bachmann, T. On the role of trait-related characteristics in interrogative suggestibility: An example from Estonia *TRAMES: A Journal of the Humanities and Social Sciences* 2008, 12(62/57), 371-381
30. Palu, A., Soo, A. From Tradition to Evidence: Rethinking the Law on Eyewitness Identification in Estonia. *Juridica International* 2023 nr 32, lk 87–106)
31. Pires, R., Silva, D. R., Ferreira, A. S. Portuguese adaptation of the Gudjonsson Suggestibility Scales (GSS1 and GSS2): Empirical findings. *Personality and Individual Differences* 54 (2013) 251-255
32. Polczyk, R. Factor structure of suggestibility revisited: new evidence for direct and indirect suggestibility. *Current Issues in Personality Psychology*, (2016) 4(2), 87–96
33. Polczyk, R., Kuczek, M. et al Interrogative Suggestibility Revisited: An Analysis of Its Mechanisms, Correlates, and Methods of Reduction. *Polish Psychological Bulletin* 2024, vol 55, 47-66
34. Polczyk, R., Wesolowska, B. et al Age differences in interrogative suggestibility: A Comparison between Young and Older Adults. *Applied Cognitive Psychology* 18 (2004) 1097-1105
35. Poyser, S., Milne, R. The time between a case of ‘wrongful’ and ‘rightful’ conviction in the UK: Miscarriage of justice and the contribution of psychology to reforming the police investigative process. *Police Science and Management* 2021, vol 23(I) 5-16
36. Powers, A. R., Mathys, C., Corlett, P. R. Pavlovian conditioning-induced hallucinations result from overweighting of perceptual priors. *357 (2017) 596-600*
37. Randma, P. Isikulise tõendiallika usaldusväarsuse kontroll. *Juridica* 9/2021, 636-646
38. Schacter, D. L. Adaptive constructive processes and the future of memory. *American Psychologist*, 2012, 67(8), 603–613

39. Scherr, K. C. et al Cumulative Disadvantage: A Psychological Framework for Understanding How Innocence Can Lead to Confession, Wrongful Conviction, and Beyond Perspectives on Psychological Science (2020) 1–31
40. Scullin, M.H., Ceci, S.J. A suggestibility scale for children. *Personality and Individual Differences*, 2001, 30, 843–856
41. Sillaots, M. Kohtulik uurimine ja tõendamisvõimalused kriminaalmenetluses. *Juridica VIII/2012*, 625-633
42. Ohvriabiseaduse eelnõu 702 SE seletuskiri. Arvutivõrgus: <https://www.riigikogu.ee/tegevus/eelnoud/eelnou/60f3902f-47aa-43c5-b28f-88101027e454/Ohvriabi%20seadus/> 10.03.2024
43. Sootak, J. Karistusõigus. Üldosa. Tallinn Juura 2018
44. Sootak, J., Pikamäe, P. Karistusseadustik. Kommenteeritud väljaanne. Tallinn Juura 2021
45. Szpitalak M, Polczyk R. Reducing interrogative suggestibility: The role of self-affirmation and positive feedback. *PLoS ONE* 15(7) (2020): e0236088
46. Taal, T., Bachmann, T. Suggestibility is not correlated with normal perceptual hallucinations but is negatively correlated with perceptual discrimination. *Trames: A Journal of the Humanities and Social Sciences*, (2020) 24(4), 505-518
47. Walsh, D., Milne, B. Keeping the PEACE? A study of investigative interviewing practices in the public sector. *Legal and Criminological Psychology*, 2008 13(1), 39-57
48. Walsh, D., Milne, R. Perceptions of benefit fraud staff in the UK: Giving P.E.A.C.E a chance? *Public Administration* 2007/85, No 2, lk 525-540
49. Zangrossi, A. , Sartori, G. et al Memory Performance Predicts Interrogative Suggestibility better than global Cognition in older adults with subjective cognitive complaints. *Consciousness and Cognition* 84 (2020)

Kasutatud õigusaktid

50. Kriminaalmenetluse seadustik. RT I, 06.07.2023, 49
51. Karistusseadustik RT I, 22.03.2024, 2

52. Euroopa Parlamendi ja nõukogu 25. oktoobri 2012. a direktiiv 2012/29/EL, millega kehtestatakse kuriteoohvrite õiguste ning neile pakutava toe ja kaitse miinimumnõuded
53. Police and Criminal Evidence Act 1984. – 1984 c. 60. Arvutivõrgus: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1984/60/contents>

Kasutatud Riigikohtu praktika

54. RKKKo 1-20-7059
55. RKKKo 1-18-1247
56. RKKKo 3-1-1-6-07
57. RKKKo 3-1-1-109-16
58. RKKKo 3-1-1-72-07